

Բ. Մ Ա Ս

- 1.— Յ ու շ ա գ ը ու թ ի լ ն ն ե ը
ա զ գ ա գ ը ա կ ա ն
կ ը թ ա կ ա ն, ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն,
բ ն ա շ խ ա ը հ, մ ի ջ ա վ ա յ ը,
դ է մ ք ե ը ե լ դ է պ ք ե ը:
- 2.— Հ ա ը ս տ ա հ ա ը ու թ ի լ ն ն ե ը,
1 8 9 5 կ ո տ ո ը ա ծ ը,
փ ա ս տ ա թ ո լ ղ թ ե ը
Ա ո ա ջ ն ո ը դ ա ը ա ն ի Գ ի լ ա ն է ն
- 3.— Հ ա յ մ ա մ ու լ — 1 8 7 0 - 1 9 1 3
զ ա ն ա զ ա ն թ ղ թ ա կ ց ու թ ի լ ն ն ե ը
Կ ի լ ը ի ն ի ը ն ղ հ. կ ե ա ն ք է ն:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ, ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Կիւրիներ իր աշխարհագրական դիրքով կը գտնուի Սեբաստիայէն 76 մղոն դէպի հարաւ. կառուցուած է եղջերուածեւ հովիտի մը մէջ, հիւսիսէն դէպի հարաւ հինգ մղոն երկարութեամբ: Հիւսիսային շատ նեղ եւ գրեթէ անանցանելի ուղի մը կայ, որ քաղաքէն կը բարձրանայ 2000 ոտք եւ կը տանի մօտակայ թրքական գիւղերը: Այդ անանցանելի հողմասին կու տան «Աթու-ջուրան» անունը, որովհետեւ շատ մը ձիեր ժայռերէն վար դլորուած են:

Հովիտը իր պարտէզներով եւ բնակարաններով հազիւ մէկ մղոն լայնք ունի: Գետակը որ մէջտեղէն կը հոսի կը կոչուի Թոգմասու: Հովիտը կ'երկարի ուղղահայեաց գծով երեք մղոն, անկէ կը շեղի դէպի հարաւ-արեւելք եւ կ'երթայ երկու մղոն ներս: Հովիտի արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերու լեռնային բարձրութիւնը կը հաւասարի հիւսիսի չքնաղ ծովափայտին եւ անոնց դազաթի վրայ կան լեռնադաշտեր ու տափաստաններ, իսկ հարաւ արեւմտեան կողմի վրայ կը նշմարուին հեռաւոր լեռնաշղթաները:

Հովիտը շրջապատող լեռնաշղթաները հարուստ են երկրաբանական յատկութիւններով եւ բնական աղբիւրներով: Հիւսիսային մասի արեւմտեան կողմը կան մէկ պղինձի, մէկ քարածուխի եւ մէկ-երկու տեղեր ալ երկաթի հանքեր, իսկ արեւելեան կողմի վրայ՝ մէկ արծիճի հանք, որ կը կոչուէր «Կաւի ձորը»: Հողը կը գործածուէր լուսպքի եւ ուրիշ առտնին պէտքերու համար: Ասոնցմէ զատ, բազմաթիւ քիմիական նիւթերով հարուստ էր, անդամ՝ ուրանիումով: Հիւսիսային մասի երկու կողմերուն բարձունքներուն վրայ կը տեսնուին մեռած հրաբխային ցցուն կատարներ՝ երեք կէտերու վրայ:

Լեռները զուրկ ըլլալով ծառերէ, մացառներէ եւ տունկերէ, արտաքուստ լերկ երեւոյթ մը ունին, բայց այս «լերկ» երեւոյթը խաբուսիկ է: Մարտի սկիզբին երբ ձմեռնային եղանակը կը վերջանայ եւ ձիւնը կը հալի, անոնց գորշ տեսքը շուտով կը փոխուի եւ կանանչագեղ երեւոյթ մը կը ստանան: Անոնց արգաւանդ հողի վրայ աճող բուսեղէնները ոչ միայն ընտիր սնունդ կու տան ընտանի անասուններուն, այլ բազմատեսակ կանաչեղէն եւ պտուղներ կ'աճին տնային գործածութեան, առողջարար են եւ համեղ, օրինակ՝ սիճներու տեսակները, «խորժմած»ը, որ իր անունը կ'առնէ իր պտուղին հողին խորը թաղուած ըլլալուն հանգամանքէն, կանկառը եւ անոր բունը, որ կիւրիցիները կը կոչեն «իւմէ», համբաւաւոր է իր համեղութեամբ, թէ բոյսի արմատը եւ թէ բունը առաջնակարգ դեղեր են, մարդուս արիւնը զօրացնող: Այս բոյսերը ունին երկաթային յատկութիւններ: Ահա թէ ինչո՞ւ

գարմանակի չէ, որ Կիւրինցիները առ հասարակ տոկուն եւ երկարակեաց են :
Ուրեմն, Կիւրինի լեռները թէպէտ «լերկ են» երեւոյթով, սակայն օտ-
տուած են այս բարեքներով եւ կը ծառայեն իբրեւ բնութեան շնորհած դաշ-
տերը, որոնք ո՛չ մշակումի եւ ո՛չ ալ ցանքի պէտք ունին :

ԿԻՒՐԻՆԻ ԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆՁՆԻ 1915

1915-էն առաջ եւ մինչեւ Իթթիհատի կազմակերպած եղեռնը, Կիւրինի
բնակչութեան թիւը կը հաշուէր մօտաւորապէս քսան հինգ հազար, որմէ
տասն եւ ութէն քսան հազարը հայեր էին եւ հինգէն եօթը հազարը թուրքեր :
Հոն կային հինգ գլխաւոր թաղեր, որոնցմէ երեք թաղերը, իրենց ստորաբա-
ժանումներով կը բաղկանային զուտ հայերէ, իսկ երկուքը թուրքերէ : Կային
նաեւ երեք-չորս թաղամասեր, որոնց բնակչութիւնը խառն էր :

Հիւսիսէն յաջորդաբար գէպի հարաւ, հայ թաղերուն անուններն են՝
«Շուղուլ», «Էօրէն» եւ «Ձախ-ձոր» կամ «Ձախ-ջուր» : Շուղուլ թաղը կը սկսի
ձովաժայւի ստորոտէն եւ կ'երկարի երեք մղոն դէպի հարաւ եւ կը վերջանայ
այն ծայրամասով, որ կը կոչուի «Ղայնախ Մուհալլէ» : Այս անունը կը կրէր
անոր համար, որ հոն ստուար թիւով Ղայնախեան գերդաստան մը կար բազ-
մաթիւ ընտանիքներով : Շուղուլ թաղը փոքրագոյնը ըլլալով՝ հայ բնակչու-
թեան թիւը կը հասնէր մօտ երկու հազարի : Հիւսիսէն գէպի հարաւ, տուները
եւ պարտէզները, դեռի երկու ասիւրուն երկայնքին, մէկ կարգի վրայ տա-
րածուած էին երեք մղոնի հեռաւորութեամբ եւ կը հասնէին մինչեւ Էօրէն
թաղը :

Այս վերջինը, շեղելով դէպի արեւմուտք՝ կառուցուած էր նոյն ուղ-
ղութեամբ տարածուած հովիտի մը ստորոտին վրայ եւ բնակարանները ունէին
խիտ եւ ամփոփ դիրք մը : Էօրէն թաղը հեռու ըլլալով գետեզերքէն եւ բարձր
դիրք մը ունենալով, միջոց չունէր դեռի ջուրէն օգտուելու :

Արեւմուտքի հովիտէն հոսող առուակի մը ջուրն էր, որ թէ՛ պարտէզ-
ներու ոռոգման եւ թէ՛ խմելու կը ծառայէր : Սոյն թաղի բնակչութեան թիւը
կը հաշուուէր մօտ երեք հազար :

Հովիտի հարաւային լանջքին վրայ տարածուած էր թուրքերու մեծա-
դոյն թաղը, որ կը կոչուէր «Ղարաֆա—Էօրէն» եւ անոր կից կ'երկարէր դէպի
հարաւ-արեւելք, կը հասնէր դեռի եզերքին եւ կը կոչուէր «Սըմըրկոյի» : Թըր-
քական այս շրջանը կը պարփակէր երեքէն չորս քառակուսի մղոն տարածու-
թիւն մը : Բնակչութեան թիւը կը հաշուուէր երեք հազար : Գետի արեւելեան
ափին վրայ բնակուած էր հայ կաթողիկներէ, որոնք ունէին մէկ եկեղեցի եւ
մէկ դպրոց, որ կը կոչուէր «Կաթալիկ քաղը» :

Այս թաղերու վերջացած կէտին վրայ կառուցուած էր հնադարեան կա-
մուրջ մը, որ հին յունական շէնք էր : Այս կէտէն կը սկսէր երկու թաղերը՝
հայ եւ թուրք խառն բնակչութիւնով : Գետի արեւմտեան կողմի թաղը կը
կոչուէր «Ղարա քէփէ», իսկ արեւելեան կողմինը կը կոչուէր «Նաշ քէփէ» :
Այս թաղերու մէջ եւս հայ բնակչութիւնը կը կազմէր առաւելագոյնը : Այս
թաղերու վերջացած կէտէն կը սկսի երկրորդ թուրք թաղը՝ «Աշուր Մուհալ-
լէ» անունով եւ կ'երկարի հազիւ կէս մղոն դէպի հարաւ, որուն բնակչութեան
թիւը կը հաշուուէր հազար հինգ հարիւր : Անկէ յետոյ կու գայ շուկայի թա-
ղը, նոյնքան երկարութեան մը վրայ, որ խառն էր հայ եւ թուրք բնակչու-
թեամբ :

Ձախ-ձոր թաղը, որով կը վերջանայ Կիւրինի սահմանը, ամենամեծ հայ թաղն էր եւ ունէր ստորաբաժանում մը «Խաս-Պաղ» անունով: Ծուկայէն Ձախ ձոր երթալու համար նախ պէտք էր անցնիլ Խաս-Պաղէն, որուն եզրին վրայ հաս ու կտոր բնակուած էր թուրքերէ: Ձախ-ձոր թաղը կառուցուած էր դէպի արեւմուտք երկարող հսկայ դրանածեւ բլուրի մը վրայ երկու մղոն երկայնքով: Բլուրի հարաւի ստորոտէն կը հոսի թաղը մատակարարող ջուրը, որուն հոսանքներէն դոյացած է ուղածիղ խոր ձորը: Ջուրը կը բղիւի բլուրի սկսած կէտէն, ուրկէ կը ժայթքի յորդառատ, սառն եւ յստակ, եւ կը կոչուէր «Ջախ-ձորի Ակը»: Այս թաղի հայ բնակչութիւնը իր ստորաբաժանումով միասին կը հասնէր մօտ չորս հազարի:

Կիւրինի մէջ կային եօթը հայ եկեղեցիներ, հետեւեալ տարրեր կրօնական բաժանումներով.— 1 հայ Լուսաւորչական եկեղեցիներ, 2 Բողոքական եւ 1 հայ Կաթողիկէ եկեղեցի. նոյն բաժանումներով կը ղեկավարուէին ութ հայ դպրոցներ: Թուելով հիւսիսէն դէպի հարաւ, առաջին Լուսաւորչական եկեղեցին Ծուղուլ թաղի եկեղեցին էր: Ան 1895-ի դէպքին այրուած ըլլալով, նոյն հիմքի վրայ կառուցուեցաւ նոր եկեղեցին, որուն շինութեանը սկսուեցաւ 1907-ին եւ լրացուեցաւ 1910 թուականին: 1895-էն մինչեւ այդ շրջանը, եկեղեցական արարողութիւնները կը կատարուէին քովի դպրոցին մէջ, որ անվթար մնացած էր:

Բաղդատելով միւս հայ լուսաւորչական դպրոցներուն, Ծուղուլ թաղի դպրոցը ամենախեղճ կառավարուած դպրոցն էր: Երբեմն տարիներ կը փակուէր, քանի որ ուսուցիչ չէր դռնուէր, եւ բաց եղած տարիներուն ալ կ'ունենար ուսուցիչ մը, որ արժանի իսկ չէր ըլլար ուսուցիչ կոչուելու, բայց հետեւ գիտցածը քերականական դպրոցի մը հայերէնին եւ պարզ թուարանութենէն անդին չէր անցներ: Իսկ «ուսուցչին» ստացած տարեթոշակը իրմէ աւելի խեղճ էր: Սովորաբար անոր ստացած տարեթոշակն էր վեց թըրքական ոսկի...:

Այս էր թերեւս պատճառը, որ կէս ձեռնհաս ուսուցիչ մը կը մերժէր այդ պաշտօնը ստանձնել: Անշուշտ, այս վիճակին պատասխանատու էր ժողովուրդին ծայր աստիճանի թշուառութիւնը: Բնակչութեան 60 տոկոսը յարտեւ մղձաւանջի մէջ էր, թէ վաղուայ հացին դրամը ուրտեղէն պիտի ճարէր: Թէպէտ եւ թաղին մէջ քիչ տոկոսով ի վիճակի եղող վաճառականներ կային, բայց բոլորովին անտարբեր կը գտնուէին միւսներուն հանդէպ:

Ամերիկեան միսիոնարներու միջոցաւ 1885-ի ատենները հայ Բողոքական կրօնքը մուտք գտաւ Կիւրինի մէջ: Անոնց կեդրոնն էր Ծուկայի թաղը, իսկ միւս մեծամասնութիւնը կ'ապրէր Ծուղուլ թաղին մէջ:

Ծուղուլ թաղին մէջ ունէին մէկ տղայոց եւ մէկ աղջկանց դպրոց եւ ընդհանուր առմամբ կը կառավարուէր միսիոնարական օգնութեամբ: 1905-ին նոյնպէս կառուցուեցաւ հաստատուն, հնադարեան փլատակներէ հանուած քարերէ եկեղեցի մը, Լուսաւորչական եկեղեցիէն մէկ մղոն դէպի հարաւ: Բողոքական դպրոցի տղայոց բաժինի ուսուցիչները ընդհանրապէս, Սեբաստիայէն կը ղրկուէին եւ իրենց թարեթոշակը կը ստանային միսիոնարներէն: Ուսուցիչները լինելով կարող եւ ստանալով գոհացուցիչ թոշակ, դասաւանդութիւնները աւելի բարձր էին եւ աւելի ճիւղաւորուած, ինչպէս հայերէն, թուրքերէն եւ անգլերէն լեզուներ, թուարանութիւն, աշխարհագրութիւն եւ պատմութիւն: Այս դպրոցներէն կ'օգտուէին նաեւ լուսաւորչական հատուածի դաւակները:

Հակառակ անոր, որ Էօրէն թաղի թշուառութիւնը նոյնքան դէշ էր, որ-
քան Շուղուլ թաղի մէջ, դպրոցը կը կառավարուէր թէ՛ կանոնաւոր կերպով
թէ ալ որակով բարձր էր: Յանձին Կարապետ Վարժապետի հայազիտական
ուսմունքին՝ հայերէնի դասաւանդութիւնը լաւագոյնն էր: Այս դէմքը ծանօթ
էր իբրեւ հերոս՝ 95-ի ջարդի ատենէն, որ մերժելով իր գէնքը յանձնել, մեծ
քաջագործութիւններ ըրած էր: «Կարպօ Վարժապետի» (Կարապետ Էճիլէն-
եան) գործն էր միայն հայերէնի դասընթացքը, որուն մէջ շատ ձեռնհաս էր:
Այս էր պատճառը, որ Շուղուլ թաղի աշակերտները սովորաբար կը յաճա-
խէին Էօրէն թաղի դպրոցը: Դպրոցի միւս ճիւղերու ուսուցիչները եւս ընդ-
հանուր առմամբ գոհացուցիչ էին իրենց պաշտօնը կատարելու գործին մէջ:
Էօրէն թաղի աշակերտներն թիւը, ամէն տարի կը հասնէր հարիւր քսան հին-
գէն—հարիւր յիսունի, եւ աշակերտներու ուսանողական շրջանը՝ բացի Մայր
Եկեղեցիի դպրոցէն, եօթէն մինչեւ տասն եւ վեց տարեքի կը հասնէր, որով-
հետեւ Կիւրիւնի մէջ մանկապարտէզ չկար:

Կիւրիւնի ամենայնառջացած դպրոցն էր Մայր Եկեղեցիի վարժարանը,
հիմնուած շուկայի թաղին մէջ, ուր հաստատուած էր նաեւ Առաջնորդարանը:
Այնտեղէն տարուէ տարի կ'ելլէին շրջանաւարտներ որոնց ուսման ծաւալը
նախակրթարանի մը ուսումէն հազիւ թէ անցնէր: Ձախ—ձոր թաղի դպրոցը իր
ուսուցման մակարդակով գրեթէ կը հաւասարէր Մայր Եկեղեցիի վարժարա-
նին, եւ այդ թաղի աշակերտներուն թիւը ամենէն ստուարն էր: Անոնց ամէն
տարուայ թիւը կը հասնէր մօտաւորապէս երկու հարիւրի: Ուսուցչական
կազմը ընդհանրապէս բաժնած է զանոնք հինգ դասարաններու:

Մայր Եկեղեցիի վարժարանը լրացնող եւ յաջողապէս շրջանաւարտ ե-
լող աշակերտի մը ուսման ճիւղերը կը պարփակէին հետեւեալները.— Հա-
յերէն լեզուի գործնական քերականութիւն եւ հայերէն ուղղագրութիւն,
տաճկերէն լեզուի մեզաբի (թուրքերէն քերականութեան) ուսուցումը եւ այդ
լեզուի շիտակ եւ սահուն գրել կարգալու կարողութիւնը, նոյնն էր անգլերէն
լեզուի պարագային: Տրուած միւս ճիւղերն էին՝ պարզ աշխարհագրութիւն,
բնական աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, երկու տարուայ ալճէպրա,
պարզ երկրաչափութիւն եւ հայ ազգային պատմութիւնը, զոր կ'աւանդուէր
զաղտնի, առանց թուրք կառավարութեան գիտութեան: Կարգ մը դպրոցներու
մէջ կը տրուէր նոյնպէս կրօնական եւ առողջապահական դասաւանդութիւն:

1895 ջարդէն անմիջապէս վերջը ամերիկեան Միսիոնարներու կողմէ
հաստատուեցաւ որբանոց մը, ուր կը խնամուէին եւ կը կրթուէին ջարդէն որ-
բացած հայ մանուկները: Այս բարերար հաստատութիւնէն օգտուեցան շատ
մը աղքատ ընտանիքներու երկսեռ զաւակները:

Տալով վերոյիշեալ պատկերը Կիւրիւնի դպրոցներու ուսման մակարդա-
կին, հասկնալի է, որ բացառութիւն չէր կազմեր միւս հայաբնակ քաղաքնե-
րու դաստիարակչական մակարդակէն: Ամէն տեղ պատճառը նոյնն էր. թուր-
քիոյ պէս բռնապետական կարգուսարքին տակ ատկէ աւելին կարելի չէր ա-
կընկալել: Նախ որ նիւթականը եւ միջոցները կը պակսէին աւելի բարձր ուս-
ման ճիւղեր մտցնել, ինչպիսին են բնագիտութիւն, տարրաբանութիւն մեքե-
նագիտութիւն, կենսաբանութիւն, երկրաբանութիւն, եւ այլն: Երկրորդ,
քուրք կառավարութիւնը խստիւ արգիլած էր եւ ժամանակ առ ժամանակ
Ֆինուրեան կ'եկեքարկէր ուսումնական ծրագիրները, թէ հոն ինչ կ'ուսու-
ցուին: Երբ 1908-ին սահմանադրութիւնը յայտարարուեցաւ, յոյս տածելով
թէ բռնութիւնը կ'անհետանայ, Ամերիկայի մէջ հիմնուած Կիւրիւնցիներու

Միութիւնը ծրագիր մը մշակեց որ Կիւրիւնի մէջ բարձրագոյն դպրոց մը հաստատէ, բայց վրայ եկաւ 1915-ի անասելի եղեռնը եւ այդ ծրագիրը մնաց երազ :

ԿԻՒՐԻՆԸ ԻՅՐԵՒԻ ՀՆՌԱՐԵԱՆ ՔԱՂԱՔ ՄԸ

Կիւրիւնի մէջ դանուած շատ մը մասունքներու եւ ներկայիս այնտեղ գոյութիւն ունեցող հնադարեան կառուցուածքներու փլատակներէն, (սեպագիր արձանագրութիւններ, հին շէնքերու աւերակներ, կամուրջներ, գերեզմաններ եւ գեանուղիներ) յստափորէն ցոյց կու տայ որ ան եղած է հնադարեան քաղաք մը որուն պատմութիւնը կ'երթայ Քրիստոսէ առնուազն հազարաւոր տարիներ առաջ : Կրնանք ըսել նոյնիսկ որ ան եղած է Հիթիթներու շրջանի բնակավայր մը : Ան եղած է նոյնպէս ասեղ, արիւնալի պատերազմներու եւ ճակատամարտներու թատերարեմ, տարբեր դարերու եւ ժամանակաշրջաններու մէջ . սակայն չունենալով որոշ պատմական արձանագրութիւններ անոր հնադարեան պատմութիւնը թաղուած է անստուգութեան մէջ : Հաւանաբար «Կիւրիւն» անունը առաջ եկած է 8—10-րդ դարերու շրջանին : Թէ անկէ առաջ ինչ անուն կրած է նոյնպէս անստոյգ է : Կարծիքներէն մէկը այն է, թէ «Կիւրիւն» բառը յունարենէ սերած է, քանի որ հնչումը յունարէն «եղջերու» բառին մօտ է : Իսկ միւսը այն է, որ հայերէն «կոր» (ծուռ) բառին կը համապատասխանէ եւ թրքական լեզուի ազաւազումով «Կորիւն» բառը եղած է «Կիւրիւն» : (1)

Հիւսիսի ծովափայտին ամենարարձր կէտի մը վրայ կայ հինաւուրց հսկայ հողակոյտ մը, թրքական անունով «Թօփրազ եղբն», եւ նշմարելի է քաղաքին որեւէ բարձր բլուրէ : Այս հողակոյտի մասին հասարակական կարծիքը այն էր, որ անոր տակը մեծ գանձ մը թաղուած էր, եւ եթէ փորուէր հսկայ հարստութիւն մը կրնար բացուիլ : Բայց թուրք կառավարութենէն վախնալով ոչ ոք կը համարձակէր դպչելու : Սակայն, 1907-ին լուրը տարածուեցաւ որ հողակոյտը մէկ կողմէն փորուած է քան որ խորութեամբ : Թուրք կառավարութիւնը անմիջապէս սկսաւ հետազննել եւ հարցաքննել հիւսիսային թաղի բնակիչութիւնը, բայց պատասխանը նոյնն էր, թէ «արարքը դուցէ կատարուած էր մօտակայ թուրք կամ քիւրտ գիւղերու բնակիչներուն կողմէ . . .» : Կառավարութիւնը «հաւատացած» ձեւացնելով կեցուց հետազննումը :

Իրականին մէջ այս արարքը գործն էր իօրէն եւ Շուղուլ թաղերէն 15—20 հայ երիտասարդներու : Անոնք քանի մը գիշերներ տքնաջան աշխատելով մինչեւ քան որ խորութեամբ փորած են, բայց երբ այդ խորութեան հասած են գործը դժուարացած է, յուսահատած «թաղուած գանձէն» վաղ անցած են . . . : Միայն բան մը ապացուցուած է, թէ նոյն տեղը նախապէս ալ փորուած է եւ իրենք փոսին յատակը չեն կրցած հասնիլ . . . :

Գետին արեւմտեան կողմը, ծովափայտին վրայ կը տեսնուին երեք տարբեր տեղեր յունարէն տառերով գրութիւններ . մէկը երեսուն որք բարձրութեան վրայ, ժայռի ճեղքէն բխող աղբիւրակի մը վերեւը : Այս գրութիւնը տքնաջան աշխատանքի մը արդիւնքն է : Ժայռը տաշուած եւ տառերը դուրս ցցուած են : Միւսը ցած, տափարակ ժայռի մը վրայ փորագրուած է, իսկ եր-

(1) Կիւրիւն անունին մասին տեսնել՝ Ա. Գլուխի հնագրական պատմութեան նուիրուած բաժինները :

բորդը աւելի քան քառասուն ոտք բարձրութեան վրայ: Յած ժայռի վրայ դրուածը փորուած է եւ անվթար մնացած է, որը նշան է, թէ նոյն ժամանակաշրջանին չէ դրուած:

Շատ մը Եւրոպացի, Գերման, Անգլիացի, Շուէտացի եւ Ամերիկացի հետախոյզներ, քանիցս եկած եւ փորագրութեան խմորատիպը հանած տարած են, բայց թէ կարգալով իմաստը հասկցա՞ծ են թէ ոչ, տակաւին չէ ստուգուած:

Կիւրիւնի ամենազբաւիչ եւ աչքառու հնութիւնները կը գտնուին Էօրէն թաղին արեւմուտքը երկարող հովիտին ծայրը գտնուող բլուրի մը վրայ, որու անունը կը կոչուէր «Հառափ Քիթը» ուր կային քանի մը հնադարեան գերեզմաններ: Անոնց տապանադրերու վրայ կը նշմարուէին յունարէն տառեր (մասամբ աւրուած տարերքի հարուածէն կամ մարդկային ձեռքով) բայց գրեթէ անընթեռնելի: Այս բլուրէն մղոն մը հեռաւորութեան վրայ հարաւ-արեւմըտեան կողմը կ'երեւին հինուց կառուցուած շէնքերու փլատակները, մասամբ դեանին մէջ թաղուած, ամբողջութեամբ մէկ չափով կոփուած քարերով, որոնց մեծութիւնն էր 18 մատնաչափ խորանարդ: Փլատակներու վիճակէն կրնար դատուիլ, որ անոնք ահեղ ճակատամարտներու ատեն քանդուած են: Այդ վայրերէն գտնուած էին նիզակի ծայրեր եւ տէգերու կտորներ, ժանդոտած, գրեթէ փոշիացած:

Փլատակներէն կէս մղոն հեռու կանգնած էր ծանօթ «Պուռն»ը, յունարէն բառի իմաստով՝ «Արձան»ը, երեք մղոն երկարութեամբ գետնուղին, որու միւս ելքն էր շուկայի «Ղալան»: Կ'ըսուի թէ քանի մը մարդ 95-ի ջարդերէն առաջ Պուռնէն մտած եւ Շուկայի Ղալէէն դուրս ելած են, բայց որոշ չէր թէ այդ իրողութիւն էր թէ ոչ: Ներկայիս, եթէ ձեռնարկուի նման շինութեան մը, բոլորովին արդիական ձեքենաներով եւ ելեքտրական գործիքներով, հազիւ թէ կարելի ըլլայ աւարտել քսան տարիէն, աշխատանքի լծելով հարիւրաւոր գործաւորներ: Ուրեմն, կրնանք ըսել, որ այն ատեններուն, երբ ամէն աշխատանք մարդկային ձեռքով էր, որ պէտք էր կատարուէր, աւելի քան յիսուն տարիներ պէտք է առած ըլլան այդ գետնուղին լրացնելու համար: Պուռնին մուտքը հիւսիս կը նայի, ուղղութիւնը կ'ընթանայ դէպի հարաւ արեւելք, կ'իջնէ քաղաք, կ'անցնի գետի տակէն, կը ոլորի նորէն դէպի հիւսիս, եւ կը բարձրանայ շուկայի արեւելեան կողմի բարձր բլուրի մը ծայրը: Շուկայի Ղալէին մուտքը եւս կը նայի դէպի հիւսիս: Ժամանակին վաճառական մը Էօրէն թաղի արեւելեան ծայրը գտնուող իր կալուածին գառիվեր մասը կ'ուզէ տափաստաններու վերածել մշակութեան համար: Գործաւորները գետինը փորած ատեն կը հանդիպին մարդկային գլուխներու կոյտի մը, խնձորի նման շարուած, եւ անոնց վրայ դրուած մօտ երեք կանքուն լայնութեամբ եւ երկու կանքուն թանձրութեամբ հսկայ ժայռ մը: Կալուածատէրը կը հրամայէ, որ անոնց դէմը պատով մը ծածկեն կառավարութիւնէն թաքցնելու նպատակով, եւ միայն մէկ խոռոչ մը կը թողուն: Մարմինի միւս ոսկորները կը բացակային եղեր — կրծոսկր, բազկոսկր, սրունք, եւայլն: Այդ տարօրինակ դիւտը կ'ապացուցանէ որ այն տեղ եղած է արիւնալի ճակատամարտներու վայր մը կամ գերեզմանատուն մը:

Թէ, այդ շինութիւնները, ո՞ր դարու կառուցուածքներ են եւ թէ ո՞ր ագրութեան գործն է, ինչպէս առաջուց յիշեցինք պատմական արձանագրութիւն մը չկայ: Եզրակացութեան մը կրնանք յանդիլ միայն, նախաքրիստոնէական դարերու պատմական իրադարձութիւնները պրպտելով:

Կիւրիինի մէջ գտնուած հնութիւններու մասին, առաւել կամ նուազ չափով ճշգրտութեան մօտիկ եզրակացութեան մը կրնանք հասնիլ, եթէ պարզ ակնարկ մը նետենք, Բիւզանդական արշաւանքներու վրայ: Մեծն Աղեքսանդրի մահէն վերջ գոյութիւն առած յունական հինգ իշխանութիւններէն կապադով-կիոյ սահմանները Փոքր Ասիոյ կեդրոնական մասին մէջ կը տարածուէր, եւ Կիւրիինը (թէեւ տարբեր անունով մը) այդ իշխանութեան մաս կը կազմէր. եւ կը կառավարուէր անոր ձեռքով, մինչեւ Մեծն Տիգրանի օրերը, մօտաւորապէս երեք դարեր: Անոնք Հռոմէական կայսրութեան օրով շինութիւններ չեն սրովհետեւ անոնք Փոքր Ասիա արշաւեցին Քրիստոսէ 66 տարի առաջ: Անոնք ընդօրինակած էին Բիւզանդական կայսրութեան գեղարուեստը, որ շատ աւելի վայելուչ եւ գեղեցկատեսիլ է քան թէ նախնական յոյն գեղարուեստը: Ծուղուլ թաղի եկեղեցիին չորս սիւներու մասերը հանուած էին հին փլատակներէն եւ անոնց քանդակումը կը համապատասխանէր հին յունական քանդակումին քան թէ Բիւզանդականին: Նոյն յատկութիւնը կը կրէին նաեւ հոն շինուած հին կամուրջները եւ «Պուռճ»ը՝ (յունարէն «արձան»)․ ուրեմն եզրակացութիւնը այն կ'ըլլայ որ անոնք շինուած են Քրիստոսէ երեք դար առաջ:

ԱՅԺՄՈՒ ԿԻՒՐԻՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Կիւրիինի արդի պատմութեան շրջանը կը սկսի 95-ի ջարդէն հազիւ երեք կամ չորս սերունդներ առաջ, տասն եւ իններորդ դարու սկզբին, կամ ասկէ քիչ վերջը: Կիւրիինի հայութեան թիւը կը հասնէր երեք կամ չորս հազարի, իսկ թուրք բնակչութեան թիւը մօտ երկու հազարի․ ուստի Կիւրիինը կրնար կոչուիլ գիւղ մը կամ գիւղաքաղաք մը: Մօտաւոր հաշիւով չորս հազար հայութիւնը աճած եւ հասած է 15-էն 18 հազարի՝ մինչեւ 1895 թուականը: Օրինակ, Թորոս անունով հայ մը Կարինի կողմէն Կիւրիին եկած եւ ամուսնացած է հոն: Արհեստով բուրդ գոգը ըլլալով զինքը կոչած են «Հալաքի Թորոս»: Այս ընտանիքէն բազմացած սերունդը մինչեւ 1895-ի ջարդը կը բաղկանար տասնըհինգէն քսան ընտանիքներէ, որոնց մեծ մասը կը բնակէին Ծուղուլ թաղին մէջ: Ղայնախեան ընտանիքները եւ Խանգատեան գերդաստանը նոյնպէս կը հասնէր 15—20 ընտանիքներու, որոնք աճած էին մէկ ընտանիքէ: Էօրէն թաղի էճիլէնեան գերդաստանը կը հաշուուէր մօտ քսան ընտանիք, իսկ չորսէն հինգ ընտանիք կազմող գերդաստանները բազմաթիւ էին: Թաղերու ստորաբաժանումները, որոնց մէջ բնակուած էին քսան կամ աւելի ընտանիքներ ունեցող գերդաստաններ՝ անոնց մականունը կը կրէր: Օրինակ, Եաշ Թեփէ թաղի ստորաբաժանումը կը կոչուէր Թէրճանենց թաղը — Թէրճանեան գերդաստանի կեդրոնը: Միւսն էր Ֆէրմանեան գերդաստանը եւ կը կոչուէր Ֆէրմանենց թաղը: Չախճոր թաղի մէկ մասը կը կոչուէր Ճըղըլեաններու անունով — Ճըղըլեան թաղը: Կիւրիինի մէջ շատ մը գերդաստաններ վերոյիշեալ ստուար թիւերու կրնային հասնիլ, սակայն, գործի պատճառով գաղթած եւ հաստատուած էին ուրիշ քաղաքներ․ ասոնք կրնանք կոչել Կիւրիինի հարուստ ընտանիքներուն մէկ մասը՝ որոնք են, Արաբեան, Մարանեան, Թօփալեան, Թումաճայեան, եւ ուրիշ ընտանիքներ: Մասնայատուկ իրողութիւն մ'ըն է, որ մականուններ, որոնք միայն մէկ կամ երկու ընտանիքներ կը կրեն, շատ փոքրաթիւ են: Ընդհանուր առմամբ, մէկ մականունի տակ կը գտնուին առնուազն հինգ կամ տասը ընտանիքներ գերդաստանային կապակցութեամբ: Կիւրիինցիներուն նոյնանման մականուններու բազմաթիւ ըլլալուն պատճառը այն է, որ անոնք նախանձախնդիր եղած են իրենց տոհմային անուններու պահպանու-

Վին, բան մը՝ որ ուրիշ շատ մը դաւառներ կամ քաղաքներու մէջ չկայ: Օրինակ, Պարբերդցի զաւակ մը առ Հասարակ կ'որդեգրէ իր հօր անունը իբրեւ մականուն: Եթէ իր հօր անունը «Տօնապետ» է եւ իր անունը «Սարգիս», կ'ըլլայ «Սարգիս Տօնապետան», եւ մէկ սերունդ չանցած տոհմային մականունը կ'անհետանայ, ինչ որ շիտակ ձեւ մը չէ:

Կիւրիներ իր արդի պատմութեան արշալոյսին եղած է սակաւաթիւ կամ առանց հայերու բնակավայր մը: Թէ հայերը որ ժամանակամիջոցին սկսած են հոն դաղթել եւ հաստատուիլ, կամ թէ, որ վայրերէն եկած են ստոյգ տեղեկութիւններ չկան: Բայց, անոնց զաւարաբարբառէն դատելով, կրնանք հաւանական եզրակացութիւն մը հանել, որ առաջին դաղթականները եկած են հայկական լեռնաշխարհէն, Ղարաբաղի շրջաններէն: Երբ երկու Կիւրիներ խօսակցին իրենց ծննդավայրին ոճով՝ անծանօթ ունկնդիր մը կըրնայ կարծել թէ անոնք Ղարաբաղցի ըլլալու են, մէկ տարբերութեամբ, որ անոնց լեզուին մէջ շատ մը թրքական բառեր խառնուած են: Կիւրիներ ասացուածքները նոյնպէս որդեգրուած են Ղարաբաղի շրջաններէն: Օրինակ, «Ատիմ Մարտիմ Զրատիմ, Փէտ Խնձորի Բուսատիմ, Ինամ Կաւառ Գամ Կաւառ, Խաչիկ Քիզի օգնութիւն»:

Ուրեմն կարելի է եզրակացնել թէ Կիւրիների հայութիւնը բազմացած է մէկ ու կէս դար առաջ լեռնային շրջաններէ եկող եւ Ղարաբաղցիներէ եւ մաս մըն ալ ուրիշ վայրերէ դաղթող հայերէն: Կիւրիների Մայր եկեղեցին, որ առաջին եկեղեցին է հոն կառուցուած, սկսուած է շինուիլ 1840-ի ատենները եւ աւարտած է, 1850-ի մօտերը: Այդ շրջանին միայն Շուկայի թաղն էր որ գոյութիւն ունէր: Զախձոր թաղը Շուկայի ամենամօտ վայրը լինելով, տակաւ առ տակաւ բնակութիւն հաստատուելով, գոյացած է յաջորդ թաղը: Իսկ էօրէն եւ Շուղուլ թաղերը՝ մինչեւ 95-ի ջարդէն 15 տարիներ առաջ, կալուածատէրերուն «ամառնային բնակատեղի» կոչուած էին:

1860-էն մինչեւ 95 թուականը Կիւրիներ վաճառականապէս աննախընթաց յառաջդիմութիւն ունեցած է, եւ այս արագ բարգաւաճման պատճառը Կիւրիների մէջ շալագործութիւնն է: Շալագործութեան մուտքը Կիւրիները կը պարտին մէկ անհատի, անուս Շինականի մը, պարզ դեղջուկ, բայց արտասովոր բնածի տաղանդով մը օժտուած, որ հնարեց ջուլհակ – «հոր»ը ինչպէս կը կոչեն Կիւրիները: Անիկա Կիւրիներուն ծանօթ է որպէս «Սեյօք»ը:

Շալագործութեան արհեստն հաստատուելէ առաջ Կիւրիների վաճառականական կեանքը սահմանափակ էր և չքաւորութիւնը գրեթէ ընդհանրական: Այն որ ունէր արհեստ մը եւ կարող էր իր ընտանեկան ծախսերը հոգալ առանց կարենալ դրամ խնայելու, կը նկատուէր «միջին դասակարգը»: Ասոնք կը կազմէին բնակչութեան քառասուն տոկոսը: Միւս քառասուն տոկոսը տառացիօրէն թշուառ վիճակ մը ունէր, անկարող՝ չափաւոր սնունդ ստանալու, կամ ներկայանալի հագուստ մը հագնելու: Ունեւոր կամ «հարուստ» կոչուած ընտանիքները հազիւ թէ քսան տոկոսը կը կազմէին:

Այս աննախանձելի դրութեան պատճառը ոչ թէ տնտեսական հմտութեան կամ աշխատելու կորովի պակասն էր, այլ թրքական ծայրաստիճան բռնութիւնը եւ հալածանքը: Տարեց անհատներու պատմածին համաձայն, եթէ հայ մը իր ձիուն վրայ հեծած ճամբայ կ'երթար, եւ թուրքի մը հանդիպէր պէտք էր որ ձիէն վար իջնէր եւ քայլեր մինչեւ որ թուրքը անհետանար: Նոյնպէս, երբ թուրք մը կը տեսնէին որ ճանապարհէն կ'անցնէր պէտք էր որ ստքի կանգնէին, եթէ ոչ սաստիկ ծեծի կ'ենթարկուէին: Եթէ

հայ մը գլխու փաթթոց մը կապած էր, որու վրայ կանանչ գոյն կար, կը պատռէին եւ զինքն ալ կը ծեծէին, այն մտայնութեամբ, որ կանանչ գոյնը իսլամութեան նուիրական գոյնն է, եւ «կեալուրի» մը վրայ տեսնուելով «կը պղծուի»: Կիւրինի հայութիւնը այս տաժանելի կեանքը կ'ապրէր 95-ի ջարդէն երկար տարիներ առաջ, ինչպէս ուրիշ բազմաթիւ հայ գաւառներ:

Բայց երբ շալագործութիւնը զարգացաւ պատկերը բոլորովին նոր կերպարանք ստացաւ: Ինչպէս Կիւրինի վաճառականին, նոյնպէս ալ հասարակ գործաւորին նոր ասպարէզ մը բացուեցաւ. անոր գործատեղին եղաւ իր ընտանեկան հարկին տակ: Ամէն մէկ գործելու կարող անհատ իր տան մէջ կառոյց իր անճնական հիւսքի մեքենան «հորը»: Այդ, ամէն աշխատաւորի գործատեղին իր տանը մէջ ըլլալը օգտաւէտ առիթներ ստեղծեց շատ մը տեսակէտներով: Մեծագոյն առաւելութիւնը այն եղաւ, որ աշխատող տղամարդը գործի երթալ գալու մղձաւանջէն ազատելով, տարածուեցաւ շուկայի թաղէն դուրս, թուրք բնակչութիւնէն բաժնուեցաւ եւ անոնց սարսափէն ազատեցաւ: Հայութիւնը տարածուեցաւ դէպի հարաւ, եւ Զախճորը դարձաւ զուտ հայաբնակ թաղ մը: Ապա սկսաւ տարածուիլ դէպի հիւսիս ուրկէ մարմին առին Խորէն եւ Շուղուլ թաղերը, դրաւելով եղջերուածեւ հովիտին երկայնքը: Այս երեւոյթը նոր կենդանութիւն մը տուաւ: Ստրկական երկիւղը անհետացաւ եւ անոր փոխարինեց ազատ մարդու ապրելակերպը:

Գործաւորի բազուկին շնորհիւ արագօրէն զարգացաւ Կիւրինի վաճառականութիւնը: Տարուէ տարի բազմացաւ վաճառականներու թիւը մէկ գըլխաւոր ճիւղի վրայ — շալագործութիւն: Ամէն մէկ վաճառական սկսաւ ճիւղեր հաստատել իր արտադրած ապրանքները վաճառելու գրեթէ Անատոլուի ամենէն մեծ ու փոքր քաղաքներու մէջ: Իւրաքանչիւր վաճառական, 95-ի ջարդէն քիչ առաջ, ունէր քսանէն երեսուն քաղաքներու մէջ ճիւղեր: Կիւրինի վաճառականներու ներկայացուցիչները հաստատուելով ամենուրեք, Կիւրինը դարձուցին Անատոլուի ծանօթ քաղաքներէն մէկը: Վաճառականը կը ստանար իր հաշտոյն ծախուած ապրանքներուն փոխարժէքը իր ներկայացուցիչներէն, եւ կը վճարէր գործաւորներուն շարաթափճարը, որով Կիւրինցի աշխատաւորը ստացաւ յարաբերաբար աւելի բարօր վիճակ մը: Այս դրութիւնը մղում տուաւ քաղաքի կրօնական եւ դաստիարակչական հաստատութիւններու ճեպընթաց կառուցման եւ զարգացման: 1890-ի առեկները չորս հայ Առաքելական, մէկ Բողոքական եւ մէկ Կաթոլիկ եկեղեցիները արդէն աւարտած՝ եւ անոնց կողքին ութ հատ դպրոցներ հաստատուած էին:

Կիւրինի շալագործութեան ճիւղէն գատ տնտեսական եւ արհեստի բոլոր ճիւղերը եւս գրաւուած էին եւ կը ղեկավարուէին հայերու կողմէ: Կիւրինի Շուկան կը պարփակէր 550-էն 600 առեւտրական հաստատութիւններ, մէջը լինելով վաճառատուներ, արհեստանոցներ եւ աշխատանոցներ: Կային մօտ 75 կօշկակարներ եւ տրեխագործեր (փոստալ), 15-էն 20 երկաթագործներ եւ գինեգործներ, 20—25 ատաղձագործներ, նոյնքան թիւով դերձակներ, կային նաեւ քաղաքին բաւարար թիւով հացագործներ, մսագործներ, պղնձագործներ, սափրիչներ, ճաշարաններ, սրճարաններ, կաշիագործներ, եւ այլ արհեստաւորներ, առանց բացառութեան, բոլորն ալ հայ: Ասոնցմէ դուրս կային նաեւ վաճառատուներ, նպարափաճառներ, պտղափաճառներ եւ կահ-կարասիի վաճառականներ, նոյնպէս բոլորը հայ, բացի 4—5 թուրք նպարափաճառներէ եւ մէկ վաճառատուէ, որու տէրն էին Ավուսուսու եղբայրները: Այս երկու եղբայրները 95 ջարդին ոչ միայն հայու մը քիթը չէին ա-

րիւնած, այլ իրենց բնակարանին մէջ բազմաթիւ հայերու ապաստան տուած եւ պաշտպանած էին, առանց ասեղ մը իսկ իւրացնելու: Իսկ 1915-ի եղեռնի ատեն, ամէն ջանք թափած են, որ թուրք կառավարութեան եւ ժողովուրդին խօսք հասկցնեն, թէ ծրագրուած եղեռնը մարդկային չէ, այլ դադանային արարք է: Բայց ի գուր... Երբ կը տեսնեն թէ իրենց խօսքը անխելի կը դառնայ, իրենց ստացուածքն ու հարստութիւնը, ինչ որ ունէին, կառքերու եւ ձիերու վրայ բեռնալով իրենք ալ կամովին հայերու հետ աքսորի ճամբան կը բռնեն: Նոյնը կ'ընեն ուրիշ մէկ երկու թուրք ընտանիքներ եւս: Ահաւասիկ բացառութիւն մը, որ հազուադէպ է թուրք նկարագրին եւ հոգեբանութեան մէջ...:

Այն շրջանին երբ հայ բնակչութիւնը թուրք բռնութեան լուծին տակ կ'ապրէր ողբալի կեանք մը, թուրք բնակչութեան թշուառութիւնը եւս կը կանգնէր նոյն մակարդակի վրայ, եթէ ոչ աւելի վար: Քաղաքի հայութեան անտեսական զարգացումով, թուրք բնակչութեան վիճակը աւելի վատթարացաւ — եթէ կարելի է այսպէս կոչել: Թուրք բնակչութիւնը իր գաւազններուն ուսման մասին չէր մտահոգուեր: Կիւրիւնի մէջ, որեւէ ժամանակ, միայն մէկ թուրք դպրոց կը պահուէր, բոլորովին մեղկ եւ երեսի վրայ ձգուած: Վարձուած ուսուցիչը ընդհանրապէս Մոլլայ մը կ'ըլլար, հազիւ թէ թուրքերէն մը կարդալու կարող եւ բացարձակապէս անկարող որեւէ այլ բան ուսուցանելու: Աշակերտներու ուսման շրջանը ութէն տասը տարիքն էր, անկէ վերջ տղեկը դպրոց յաճախելէ կը դադարէր: Եթէ տասէն մէկը պարզ կարդալ գրելու կարող ըլլար, «ուսումը առած էր»: Կիւրիւնի հայութեան 60-էն 70 տոկոսը կարդալ-գրել զիտէր, մինչդեռ թուրք բնակչութիւնը հազիւ թէ ունէր հինգ տոկոսով կարդալ եւ գրել զիտցող: Կրօնական տեսակէտով մոլեռանդ լինելով ունէր չորս ֆալի:

Թուրք բնակչութիւնը ո'չ ընդունակ էր արհեստ մը սորվելու, եւ ոչ ալ փափաքը ունէր: Թուրքերը ծոյլ էին, դանդաղկոտ: Յոյներնին դրած էին հայերու վրայ, որ գործ հայթայթեն, կամ իրենց իսկ անբաւարար բանջարեղէններն ու պտուղը հայերուն ծախելով քանի մը դրուշ ձեռք ձգեն: Բախտաւոր էին անոնք, որոնք իրենց գրաստով կրնային շրջագայիլ հայկական թաղերը՝ իրենց հասցուցած բանջարեղէնները կամ պտուղները ծախելու: Գնողները ընդհանրապէս հայ տանտիրիկներն էին, եւ անոնք ալ թուրքերէն չգիտնալով, թուրք բանջարավաճառները ստիպուած իրենք հայերէն կը խօսէին, յարգալի կը վարուէին՝ սիրաշահելու համար, զանոնք կոչելով «խանըմ» կամ «խաթուս»: Ասիկա պատճառ եղած էր, որ Կիւրիւնի թուրքերու մեծամասնութիւնը հայերէն խօսիլ սորվէր: Ամառնային շրջանին, մէկտեղուած այս գումարները հազիւ իրենց ամէնօրեայ պարզ սնունդին կը բաւէր եւ երբ ձմեռնային եղանակը հասնէր մղձաւանջի շրջանը նոր կը սկսէր: Ո'չ պարէն, ո'չ, հազուաւ, ո'չ ոտնաման, ո'չ ածուխ, ո'չ նոյնիսկ քուրջի մը կտորը ունէին իրենց հիւղակներն մէջ:

Տարէցներու պատմածին համաձայն, 1850-ի ատենները հայ եւ թուրք բնակչութիւնը հաւասար թիւ ունէր: Հայը, շնորհիւ իր հմտութեան եւ շինարարութեան, անհամեմատօրէն աճեցաւ եւ բազմացաւ. քաղաքը դարձուց հայաշատ եւ առեւտրաշահ վայր մը, իսկ թուրքը շնորհիւ ծուլութեան, տգիտութեան եւ կողոպտիչ բնաւորութեան մնաց իր ծայրայեղ թշուառութեան մէջ եւ պատեհութիւն չունեցաւ աճելու եւ բազմանալու: Եթէ վիճակագրութիւն մը պահուած ըլլար, կամ, ինչպէս քաղաքակրթուած երկիրներու մէջ,

Թուրք կառավարութիւնն ալ արձանագրութիւն մը ունենար տարեկան ծնունդ-
ներուն—մահերու, վստահ կրնանք ըսել, որ երկու հայ ծնունդի դէմ պիտի
արձանագրուէր մէկ մահ, իսկ Թրքական մէկ ծնունդի դէմ պիտի տեսնուէր
մէկ մահ կամ աւելի :

Թրքական այս կենսավիճակը առիթ ընծայեց որ հայութիւնը իր սարու-
կի դիրքէն դուրս գայ եւ հազնի ազատ մարդու շարքիւր : Թուական առաւե-
րութենէն եւ բարեկեցիկ վիճակէն դատ, զուտ հայկական թաղերու ստեղծու-
մով, կանացի սեռի մէջէն եւս անհետացաւ նախկին երկչոտութիւնը : Իգական
սեռը ազատ կը զգար առանց տղամարդու ընկերակցութեան այցելել իր բա-
րեկամներուն, յաճախել իր եկեղեցին եւ դպրոցը : Հայ համայնքը ոչ միայն
անվեհեր դիրք մը ունէր Թուրք հասարակութեան հանդէպ, այլ անուղակի
ազգած էր տեղական կառավարական պաշտօնէութեան կազմին վրայ եւս, որով
գատական արարողութիւնները ընդհանրապէս կը տարուէին անաչառ կեր-
պով : Օրինակ, դատավարութեան մը ընթացքին Թուրք պաշտօնեայ մը հայ
դատախազին կնոջը կը հայհոյէ . Հայը (Մանուկ Աղա Ինճէեան — Վարթօ Ին-
ճէեանի հայրը), անմիջապէս կը պատասխանէ . — «Յքէ օրէնքը կը ներէ, ես
ալ քու կիներ . . .» :

Ժամանակակից ընկերա-քաղաքական մթնոլորտը հայկական դատի,
ինչպէս նաեւ նորաստեղծ հայ կուսակցութիւններու մասին, աւելի արթնցու-
ցին եւ հեշտացուցին ազգային զգացումները կարգ մը խմբակցութիւննե-
րու մէջ : Այս պարագան աւելի մղում տուաւ սանձարձակ ցուցադրութիւննե-
րու, անխոհեմ արարքներու, ցոյցերու եւ սնոտի պարծանքներու, որոնք մի-
այն ծառայեցին Թուրք կառավարութեան եւ ժողովուրդին դայրոյթն ու վրէժը
սրելու . . . եւ տարօրինակութիւնը հոն էր, որ կիւրքին մէջ, մաս մը մեծա-
հարուստ անձնաւորութիւններ մասնակից էին այս սնամէջ ցոյցերուն :

Հաճի Սարգիս Մինասեան, քաղաքի մեծահարուստներէն մէկը, Թուրք
հազարապետ մը իր տունը ճաշի կը հրաւիրէ բայց իր բուն նպատակը կ'ըլլայ
զայն նուաստացնել, երբ հազարապետը հրաւիրը յարգելով տունը կ'այցելէ,
անոր կ'ըսէ «Այդ կասյած աւերդ քեզի չի վայելեր, շատ չանցած այդ սուրը ես
պիտի կասյեմ . . .» : Այս դէպքին մասին կը խօսուէր, բայց հաստատ դիտցող
չկար : Կիրակի մը, ջարդէն հազիւ քանի մը շաբաթ առաջ, Համբարձում Մա-
րանեանի եւ ուրիշ քանի մը հարուստ վաճառականներու առաջնորդութեամբ
հայ բազմութիւնը կը հաւաքուի «Քէթէն չալիք» կոչուած հասարակաց վայ-
րը, Շուկային շատ մօտ՝ աւելի գրգռիչ ցոյց մը կատարելու : Հաճի Սարգի-
սը հագուած իշխանի տարագով մը նաչխուն կերպով զարգարուած ձիու մը
վրայ կը նստեցնեն եւ կը շրջին Շուկայի թաղը, բացականչելով «Էայ իշխանը
կու գայ» . . .

Թրքական իշխանութիւնը յատուկ պաղարիւնութեամբ կը դիտէ առանց
բան մը արգիլելու, քանի որ ջարդը ծրագրելու հրամանը ստացած էր . . . :
Սակայն հայերը առանց այս վտանգաւոր կացութենէն տեղեակ ըլլալու, հա-
մարձակօրէն կը շարունակեն իրենց առօրեայ ցոյցերը, ազդուած եւ խրա-
խուսուած այն շրջող զրոյցներէն, թէ Եւրոպական պետութիւնները կը ճնշեն
Թուրք կառավարութեան վրայ, դործադրութեան դնելու համար հայի . նա-
հանգներու բարենորոգման ծրագիրը, եւ թէ կը բեմադրեն այս ցոյցերը այն
խարուսիկ համոզումով, որ եթէ ապստամբութիւնը ծայր տայ, Եւրոպան,
Թուրքիա պիտի խուժէ զիրենք փրկելու եւ հայոց անկախութիւն չնորհելու . . . :

Հայութիւնը գրեթէ ամէն տեղ նոյն ունայն ենթադրութիւններով

ապրած էր եւ Կիւրինի հայերը բացառութիւն չէին կազմեր: Եթէ կորոզ, զանգուածային ջարդի մասին ամենադոյզն գաղափարն իսկ չունէին, որ թուրքը կրնայ համարձակել ծրագրելու այդպիսի գաղանային արարք մը: Այս բոլոր անխոհեմ ցուցադրութիւնները մէկ բան կը շեշտէին, թէ ժողովուրդը անփորձ, առանց ղեկավարի եւ անկազմակերպ էր: Իսկ ամենաողբալի պարագան այն էր, որ Կիւրինի հայերը անպատրաստ էին զէնքի տեսակէտով: Ամբողջ քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը, քսան հատ կանոնաւոր զէնք հազիւ կը դտնուէր, անբաւարար փամփուշտներով: Մնացածները կայծքարով կամ հասարակ հրացաններ էին, իսկապէս անարժէք կռիւ մղելու:

Հայերու իրական վիճակը այսպէս ըլլալով մէկ տեղ, տեղական կառավարութիւնը ինքզինքը կը գտնէր զժողովրդին կացութեան մէջ. նախ՝ այն կարծիքն ունէր թէ Կիւրինի հայութիւնը լաւապէս սպառազինուած է: Յետոյ՝ Համիտի կառավարութիւնը Եւրոպայի պիտի կլլեցնէր թէ ինքը «հայկական ջարդերուն մէջ բաժին չունէր, այլ զայրացած խուժանն էր յարձակողը եւ կառավարութիւնը չէր կրցած զսպել»: Բայց Կիւրինի մէջ «խուժանը» անզոր էր եւ անբաւարար հայկական թաղերու վրայ յարձակելու: Եթէ այդպիսի փորձ մը ընէին լաւ գիտէին, որ զո՛հը իրենք պիտի ըլլային: Այդ ըմբռնումով, Կիւրինի թուրքերը անտարակոյս տեղական կառավարութեան ազդարարումով, ինքզինքը «չէզոք» ցոյց տուաւ: Միւս կողմէն թուրք պաշտօնէութիւնը իր ջարդի ծրագիրը իրազործեց տարբեր ուղիով: Ան մասնաւոր բանագնացները զրկեց Կիւրինը շրջապատող բազմաթիւ քիւրտ, թուրք եւ «փափախ» կոչուած չէրքէզ գիւղերը, լուր տանելով անոնց պետերուն, որ իրենց արբանեակները հաւաքելով Կիւրինի հայերուն վրայ յարձակին: Այս երեք պետերուն անունները կիւրինցիներուն ծանօթ են եւ կը կոչուին՝ «Պօզազ», «Ղօզամ Օղլու» եւ «Պայրազ Օղլու», երեքն ալ «Համիտիէ»ի պատուանշան ստացած դէմքեր: Պաշտօնէութիւնը իր ծրագիրը գլուխ հանելէ յետոյ, լոսիկ մնջիկ կը դիտէր հայերու մոլեգիւն ցուցադրութիւնները:

Շատ չանցած ահազանգը հնչեց... աներեւակայելի մոլեռանդութեամբ:

1895-ի ԶԱՐԴԸ, ԿՈՂՈՊՈՒՏԸ

Առաւօտ մը երբ քաղաքի բնակիչները իրենց տուներէն դուրս ելան, լեռներու բարձունքներուն վրայ նշմարեցին թուրք, քիւրտ եւ չէրքէզ հորդաները, որոնք հսկող դայլերու պէս կը շրջէին: Կիւրինը պաշարուած էր ամէն կողմէ... Շուղուլ թաղը պաշտպանուած էր հիւսիսէն՝ իր բնական պարիսպով - ծովաժայռով, արեւելքէն նոյնքան պատսպարուած էր իր մէկ մղոն երկարութեամբ գօտի - Սեպէն: Այս երկու կողմ պատնէշներուն իրարու հպած արեւելեան կողմը մէկ բաց ճամբայ կար, եւ եթէ տասը զինուած մարդիկ հոն դիրք գրաւէին, մուտքը անկարելի կ'ըլլար: Պաշարողները նկատի ունենալով այս պարագան չէին համարձակեր դարձեալ այս թաղը մտնելու, այլ կը սկսէին բարձունքներէն գնդակներ տեղացնել, առանց կարենալ վնաս հասցընելու: Թաղեցիները անոնց կրակին կը պատասխանէն, թշնամիին ցոյց տալու համար, որ իրենք ալ անզէն չեն:

Խօրէն եւ Զախ ձոր թաղերու լեռնամասերուն արեւմտեան կողմերու վրայ եւս բազմահարիւր զինեալ մոլեռանդներ ասդ - անդ կը թափառէին, կարծես այն երեւոյթը տալով, թէ ուրիշ կարելի է դիւրութեամբ քաղաք մտնել: Այս պաշարման վիճակը տեւեց քանի մը օրեր:

Իսկ քաղաքի հայութիւնը, խուճապահար եւ վրդոված, ամէն մարդ զէնքը ուսին, կը շրջագայէր անքուն զիշերներ անցընելով, առանց նախատեսելու թէ կուր ո՞ր տեղէն պիտի սկսէր եւ ի՞նչ վերջաւորութիւն պիտի ունենար: Էօրէն եւ Շուղուլ թաղի բնակիչները խորհրդակցելով այն եզրակացութեան կուգան, որ թշնամիի յարձակումը կրնայ սկսիլ Էօրէն թաղի արեւմտեան հովտի կողմէն եւ կորուզեն երկու թաղերու հաւաքական ուժը հոն կեդրոնացնել եթէ հարկը պահանջէ: Իսկ Ձախձոր թաղը, լատնուած ըլլալով երեք մղոն երկարութեամբ անջրպետով մը, եւ չունենալով բնական պաշտպանելի զիրք մը, կ'որոշէ թաղի եկեղեցոյ շրջափակի ետեւը զիրք բռնել հոն լեցնելով ամբողջ բնակչութիւնը: Այլ խօսքով, Կիւրիւնի հայութիւնը երկուքի բաժնուած, իրարմէ յարաբերութեամբ խզուած, ինքզինքը պիտի պաշտպանէր երկու ճակատի վրայ: Իսկ տեղական լշխանութիւնը եւ թրքութիւնը, ի տես այս տրամային, «չէզոք հանդիսատես»ի զիրքին մէջ կը մնար: Երբ կը հարցուի թէ այս պաշարումը ի՞նչ կը նշանակէ, ոչինչ զիտեն... «պատճառ եղողուն աչքը կուրանայ»... — (սէպապ օլանքն կիօղի ֆոր օլտուն), այս կ'ըլլայ պատասխանին:

Երեքշաբթի առտու արշալոյսը բացուելէն առաջ, Պոլ աղայի եւ Պոյ-բազ օղլուի արբանեակները, թիւով քանի մը հազար, յարձակում կը գործեն Էօրէն թաղի արեւմտեան կողմէն, ինչպէս որ նախատեսուած էր: Իսկ Ղոզան օղլուի «բանակը» կը պաշարէ Ձախձոր թաղի եկեղեցին: Էօրէնէն լուրը կը տարածեն Շուղուլի բնակիչներուն եւ բոլոր զէնք ունեցողները կը փութան դէպի կուրի վայրը:

Երբ Շուղուլ թաղէն օգնութեան գացողները հոն կը հասնին, դեռ արեւը չի ծագած, կը տեսնեն որ թշնամին թաղին կէսը արդէն իսկ գրաւած է, եւ այգիներուն պատերուն ետեւը զիրք բռնած կրակ կը տեղացնէ հայոց զիրքերուն վրայ: Անոնք կը տեսնեն հոս եւ հոն փռուած 10-15 թշնամի դիակներ, իսկ հայերէն մէկ սպաննուած եւ չորս հատ վիրաւոր: Կուրը կը շարունակուի մինչեւ կէս օրուայ մօտ, որու միջոցին հայերը կ'ունենան երկու գոհեր, իսկ յարձակող թշնամին կ'ունենայ բազմաթիւ սպաննուածներ:

Յարձակման լուրը կը տարածուի հայ եւ թուրք խառն բնակուած թաղերուն մէջ: Այս տեղերէն խումբ մը զինուած հայեր, Հաճի Սարգիսի եւ Համբարձում Մարանեանի ղեխաւորութեամբ, իրենց ձիերով կը շտապեն դէպի կուրի վայրը: Երբ կը հասնին Էօրէն թաղի արեւելեան կողմի հաւասար կէտի մը վրայ, ուրկէ պիտի ճեղքեն քաղաքը դէպի արեւմուտք անցնելու, բարձրութեան վրայ կ'երեւին վիտացող քիւրտերը գործողութեան մէջ: Համբարձում Մարանեան լաւ նշան առնելով կը կրակէ եւ անոնցմէ մէկը դետին կը զլորէ: Երբ քիւրտերը այս կը տեսնեն կը սարսափին կարծելով, որ այս խումբը լաւ զէնքերով զինուած է եւ իրենց կոնսակէն պիտի դարնէ ու կը սկսին նահանջել թաղէն դուրս դէպի արեւմուտք: Լուրը տարածուելով միւս ճակատներուն վրայ, թէ նոր եկող ուժերը զիրենք պիտի պաշարեն, նահանջը կ'ըլլայ ընդհանուր եւ թշնամիները զիրքերը լքելով թաղը բոլորովին կը պարպեն եւ կը փախչին մօտակայ բլուրներու ետեւը:

Հայերը իրենց զիրքերէն դուրս խոյանալով կը սկսին հալածել նահանջող թշնամին եւ կը քշեն մինչեւ թաղեցու կալուածէն անդին, որ ծանօթ է որպէս «Կարայեց Արտը» եւ անոր կուռ պատը պատնէջ ընելով ետեւը կը զիրքաւորուին: Հայերու զիրքը լինելով բարձր եւ կէս — կլորածեւ, թշնամին

կը մնայ ցած տափաստանի մը վրայ, առանց կարողանալու հաստատ դիրք մը բռնել: Այս վիճակի մէջ կռիւը կը շարունակուի ամբողջ օրը:

Յաջորդ օրը ըուսարացիին կռիւը կը վերսկսի: Հայերը իրենց ապահով դիրքէն թշնամիի կրակին կը պատասխանեն առանց մէկ հատիկ զոհ մը տալու, իսկ թշնամիին կ'ուեննայ բաւական թիւով կորուստներ: Հայոց դիրքի արեւմտեան կողմի կից բլուրը, որ քիչ մը բարձր է, մաս մը հայեր իրենց դիրքէն կը սկսին դէպի այդ բլուրը սողոսկիլ, եւ այսպէսով թշնամու դիրքը աւելի խոցելի վիճակի մը կը մատնուի: Այս համարձակ յառաջխաղացքը թշնամիին վրայ այն տպաւորութիւն կը թողու թէ հայերը փախուստի ուղին գոցելով գիրենք թակարդի մէջ առնել կ'ուզեն, ուստի արեւելեան դժի վրայ կռուողները կը սկսին նահանջել դէպի հարաւ: Գծին մէջտեղը եւ արեւմտեան կողմը կեցողները այս տեսնելով կը սկսին իրենք եւս նահանջել. եւ նահանջը կ'ըլլայ ընդհանուր: Խառն ի խուռն զիրար հրմշակելով կը սկսին փախչիլ դէպի հարաւ:

Հայերը իրենց դիրքերէն դուրս պոռթկալով կը սկսին դանոնք հալածել եւ ետեւնին հասնելով շատերը դաշոյնով կը սպաննեն: Այս խուճապահար նահանջի ատեն պատահած իրական դէպքերէն մէկ քանի հատը կու տանք ստորեւ, պատմուած իրենց բերնով. կարօ Վարժապետին (Էճիլէնեան) պատմածը.— «Առջեւէս հսկայ Բիւրտ մը կը փախչէր: Իր ետին հասնելով դաշոյնս մէջքիս խրեցի: Տղաս, այս մարդը պոռալ մը պոռաց ամմա, ձայնը դեռ ականջիս մէջ է»:

«Զլպախ էմմի» (Ղայնախեան) ին պատմածը.— «Հրացանս ուղղեցի, բայց մոռցայ որ պարապ էր, եւ լեցնելու ժամանակ չկար: Ետին հասնելով պարապ հրացանիս կոթովը գլուխը տրոտեցի»:

Թէ այս նահանջի ժամանակ թշնամին որքան կորուստ տուած է, կարծիքները դանազան են: Ոմանց կարծիքով սպաննուածներու թիւը կը հասնի չորս-հինգ հարիւրի, իսկ ոմանք ալ կը հաշուեն 150-էն 200-ի չափ: Այս անստուգութիւնը արդիւնք է անոր, որ սպաննուածներէն մաս մը հետերնին տարած էին, բայց անոնք որ կարողացած չէին տանելու, ճիշդ կռիւին վայրը թաղած էին, որը կը կոչուէր 95-ի ջարդին գերեզմանը:

Անշուշտ, եթէ ամէն կռուող ունենար իր մէջքին արագահարուած մը. թշնամուն համար ոչ թէ կ'ըլլար նահանջ ալ սպանդ մը: Իրենց անարժէք գէնքերով հազիւ այդքան կորուստ պատճառեւ են թշնամիին: Երբ թշնամին կը նահանջէ մէկ երկու մղոն հեռու. Հայերը ետ կը դառնան եւ ճանապարհին ինչքան կիսամեռ որ դտնեն ամէնքը կը դաշուահարեն: Յայտնի կ'ըլլայ որ սպաննուածներու գէնքերը եւս հասարակ կամ զախմախալ գէնքեր էին, մէկ հատ արժէքաւոր գէնք չգտնուիր անոնց վրայ:

Թշնամի խուճանը կը փախչի «Պուռճ»ին եղերքը եւ անոր հաւասարութեան տափաստանի մը վրայ կը համախմբուի՝ տեսնելով որ ապահով հեռաւորութեան մը վրայ է, հոն տալու գուռնան հնչեցնելով շուրջպար կը բռնեն: Ի պատասխան անոնց տալուլին, հայերը եւս կը սկսին պղինձ մը թընդացնել:

Այդ միջոցին Կիւրին կը գտնուէր Խաչիկ անունով յեղափոխական մը, որուն ոչ մականունը գիտէին, ոչ որտեղացի ըլլալը եւ ոչ ալ Կիւրինի մէջ գտնուած ըլլալուն պարագաները: Հայդուկը տանիքի մը վրայ կ'ելլէ եւ իր դիտակաւոր Մալիսէրով լաւ մը նշան կ'առնէ եւ կրակելով շուրջպարի գլուխը կեցողը գետին կը տապալէ:

Ականատես լինելով այս արտասովոր նշանառութեան, այդ չափ հեռա-
ւորութեան մը վրայ, համոզումնին աւելի կը խորանայ, որ հայերը ահեղ
զէնքեր ունին եւ իրենք ալ լաւ մարզուած են: Խուժանը այն տեղէն եւս կը
ցրուի եւ կ'անհետանայ: Իրենց հրամանատարը Պօղ Աղան կառավարութեան
կը տեղեկացնէ, որ եթէ կառավարութիւնը զինուորական օգնութիւն չտայ,
ինքը այլեւս փորձ չընէր կիւրիւնի վրայ յարձակելու:

Այն օրը, որ թշնամիները յարձակած էին հիւսիսային թաղերու վրայ
նոյն ատեն կը մտնեն Չախճոր թաղը եւ պաշարման տակ կ'առնեն եկեղեցին,
ուր ապաստանած էին տղայ մարդիկ, կիւներ եւ երեխաներ: Պաշարողներ էին
Ղօզան օղլուի արբանեակները, որոնք կը բաղկանային փափախներէ, քիւր-
տերէ եւ թուրքերէ, բոլորն ալ մօտակայ գիւղերէն: Պաշարողները սկիզբի
օրէն կը փորձեն համոզել հայերը որ եթէ զէնքերնին յանձնեն, իրենց կեան-
քին պիտի չըպշին, լայց հայերը չեն վստահիր եւ կուրը կը շարունակուի
երեու-երեք օր: Սակայն, թշնամին անտեղեակ ըլլալով, թէ եկեղեցիին ետեւ
կեցողները որ աստիճանի մեղի եւ անբաւարար ուժ ունին, կը շարունակէ պըն-
դել, որ եթէ անձնատուր ըլլան կեանքերնին պիտի խնայուի: Վառօղ եւ դըն-
դակ սպառելու մօտ, ուտեստեղէնը անբաւարար, հայերը ճարահատ զէնքեր-
նին յանձնելու կը համաձայնին, պայմանաւ որ քաղաքի հազարապետը իր
զինուորներով դայ եւ պաշտպանութեան տակ առնէ:

Լուրը կը տանին հազարապետին, որ անմիջապէս զինուորներով միա-
սին կը հասնի եկեղեցի: Զինուորներէն մաս մը դուրսը պահակ կանգնեցնե-
լով, ինքը իր պաշտօնեաներով ներս կը մտնէ եւ կը հրամայէ, որ բոլոր զէն-
քերը իր առջեւ թափեն:

Հազարապետը երբ կը տեսնէ հոն 125-ի մօտ անպէտ հրացաններ եւ
քանի մը հասարակ ատրճանակներ, բացի մէկ հատ մատուցէր զէնքէ, ապահար
կը մնայ, տեսնելով որ հայերը հազիւ քանի մը ժամ կրնային դիմանալ:

Այն 120 տղամարդիկը, որ զէնք բռնած էին, կը դատեն իրր «ապստամբ-
ներ» հետերնին տանելու: Հազարապետը խումբ մը զինուորներ պահակ կար-
դելով կը հրահանգէ, որ եկեղեցւոյ մէջ ապաստանողները պաշտպանեն ընդ-
դէմ դուրսի խուժանին, եւ անաստողները ի հարկին դնուակահարեն: 120
«բմբոստները» զինուորական հսկողութեան տակ կ'առաջնորդուին դէպի քա-
ղաք եւ կառավարական շէնքէն քանի մը քայլ հեռու բաղնիքի մը բակին մէջ
կը լեցնեն: Ասոնց մէջէն երկու եղբայրներ ճանապարհին կը փորձեն փախչիլ
դէտը ցատկելով, խորհելով թէ յանձնուողները պիտի սպաննեն: Հակառակ
հազարապետի պնդումին որ չի փախչին, ականջ չեն կախեր: Ի վերջոյ հա-
զարապետը կը հրամայէ որ զնդակահարեն: Չախճոր թաղի ինքնապաշտպա-
նութիւնը այսպէս կը վերջանայ:

Ըսենք, որ այս այն հազարապետն էր, որ Հաճի Սարգիս Մինասեանի
կողմէ անարդուած էր. բայց իր ազնիւ անձնաւորութիւն մը ըլլալը ապա-
ցուցած էր անով, որ զինաթափութենէն ետք, անոր ընտանիքը իր տունը տա-
նելով, բոլոր անդամներով մինչեւ ջարդի վերջանալը պաշտպանած է: Խնա-
յած է նաեւ անձնատուր եղող 118 տղամարդոց եւ եկեղեցւոյ մէջ ապաստանող
հայ բազմութիւնը:

Այս իրադարձութիւններու համընթաց տեղի ունեցած է Խօրէն եւ Շու-
ղուլ թաղերու զինաթափութեան դործը, միայն թէ տարբեր միջոցներով:

Պօղ աղայի արբանեակներու անփառունակ նահանջէն անմիջապէս ետք,
հայ կաթողիկէ եկեղեցիին պատկանող վաճառական մը, Սիմոն Կէրկէրեան

անունով, երկու գառնուկ կարմրցնելով եւ քանի մը շէշ ըմպելիներ իր ձիուն վրայ բեռցնելով կ'երթայ քաղաքի իշխանութեան մօտ, եւ կը պայմանաւորուի որ եթէ կաթոլիկ բնակչութեան խնայուի՝ ինքը հայերը կրնայ համոզել, որ զինաթափ ըլլան... Կառավարութիւնը ուրախութեամբ կ'ընդունի այս վաճառականին պայմանը: Իշխանութիւնը մէկ երկու բանազնացներով, այս մարդու ընկերակցութեամբ, հայերուն հետ յարաբերութեան կը մտնէ այն «խոստումով», որ եթէ զէնքերը յանձնուին, ոչ մէկ հայու քիթ պիտի արիւնի եւ ոչ ալ որեւէ ստացուածքի ձեռք պիտի դպչի, կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ ըստ իր, իր միջոցներով:

Հայերը իրարու հետ խորհրդակցութեան նստելով երկու տեսակէտ կ'ունենան, մէկը այն, որ զէնքերը չյանձնեն, միւսը այն՝ որ պետութիւն մը իր խօսքը կը յարգէ, ուրեմն խոհեմութիւն է զէնքերը յանձնել եւ խնդիրը խաղաղօրէն վերջացնել, որ եթէ կռուին՝ դատապարտուած են ի վերջոյ պարտութեան եւ թշնամիի վրիժառութեան:

Բնիկ զէյթունցի Տէր Սահակ քահանան, որ տարիներով գործած է Կիւրիի մէջ. շունչը կը սպառէ փորձելով համոզելու, որ զէնքերնին չյանձնեն: «Եղբայրներ, կը բացականչէ ան, նոյնը փորձեցին զէյթունցիներուս, բայց մենք չխաբուեցանք, բոլոր ըսածնին պատրանք է: Եթէ այսօր զէնքերնիդ յանձնէք վաղը ձեզի ոչխարի պէս պիտի ջարդեն, զէնք յանձնելը մոռցէք»: Բայց խեղճ քահանայի խօսքը կը մնայ «ձայն բարբառոյ յանապատի» եւ որոշում կու տան, որ զէնքերնին յանձնեն... Մէջերնին կը գտնուին 4—5 հոգի, որոնք վճռապէս կը մերժեն զէնքերնին յանձնել, ինչ որ ալ ըլլայ հետեւանքը: Ասոնցմէ մէկն էր Կարպո Վարժապետը, որ ըսած է «իմ գեմքս ձեռքէս առնողը նախ պիտի է իմ հոգիս առնէ»: Վարժապետը իր զէնքը չյանձնելով ոչ միայն շատ մը հայ աղջիկներու պատիւը փրկած է, այլ 17 թուրք կամ քիւրտեր ալ սպաննած է յետագային:

Ուրիշ քաջ հայորդի մը, «Փանոս Արթինը» (Յարութիւն Փանոսեան) որ իր զէնքէն չէ բաժնուած, ծովաժայռի նեղ անցքի ստորոտին դիրք բռնած է միս-մինակը, եւ ժայռի կատարները թափառող չէրքէզ, քիւրտ եւ թուրք հորդաները թողուցած չէ որ քաղաքը իջնեն:

Ձախձոր թաղի զէնքերը յանձնելու խնդրոյն մէջ կառավարութիւնը պատճառ չունէր կասկածելու, որ ինչ զէնք որ կար եկեղեցւոյ մէջ եղածներն էին, ուրիշ պահուած զէնքեր չունէին: Բայց հօրէն եւ Շուղուլ թաղերու պարզան տարբեր էր: Կառավարութիւնը անտեղեակ էր, թէ այդ երկու թաղերու մէջ ի՞նչքան արժէքաւոր զէնք կար եւ անոնց քանակը որքա՞ն էր. ուստի խորամանկ շարժելով գտնուած զէնքերուն քառապատիկը պահանջեց. այն ալ լաւ գեմքերը...

Հայերը ինչ զէնք ունէին անոնց առջեւը դիզեցին, բայց անոնք գոհ չմնացին իրենց պահանջած թիւը պէտք էր որ լրացուեր... Հայերը, ճարահատ անոց պահանջէն, այս անգամ դուռ-դուռ կը պտըտին եւ կը հաւաքեն ամէն մէկ ընտանիքի քով գտնուած առտնին դանակները եւ անոնք եւս առջեւնին կը լեցնեն, որ իրենց պահանջած «զէնքերու թիւը լրանայ...»:

Կառավարութիւնը զգալով որ հայերուն քով այլեւս դանակ մը իսկ չի մնաց, հաւաքածները կառքերու մէջ լեցնելով կը տանի շուկայ, միեւնոյն տանն լուր կը զրկէ տերեպէյիներուն, որ Կիւրիները զինաթափուած է եւ ասոնց վտանքի կրնան արչաւել:

Իսկ հայերը համոզուելով որ այլևս վտանգը հեռացած է, հանդարտ սրտով անկողին կը մտնեն խաղաղ քուն մը քնանալու: Յաջորդ օրը երբ կը տեսնեն որ վաչկատուն հորդաները տառուլով եւ զուռնայով, պողոտաքներով, էօրէն թաղի վրայ կ'արշաւեն, սպառհար կը մնան: Շատերը այնպէս կը կարծեն թէ «խաղաղութիւնը կը տօնախմբեն»: Բայց երբ կը տեսնեն որ յառաջացող խուժանը «վուրուն կեաւուրլարը» կանչելով հանդիպած մարդը կը դնդակահարէ, ուշքի կու գան եւ կը սկսին իրարու լուր տալ, որ փախչին ուր որ կրնան եւ իրենց հոգին ազատեն: Քաղաքի մէկ օր առաջուայ «չէզոք» թուրքերը՝ զինուած հրացաններով, դաշոյններով եւ կացիններով, կը յարձակին հայ բնակիչներու վրայ եւ կը սկսին թալանել, սպաննել եւ տուները հրկիզել: Քանի ալ վստահ էին, թէ իրենց դրացի հայերը այլևս զէնք չունին:

Ամէնքը, մարդ թէ երախայ, լքելով տուն եւ ստացուածք կը փախչին լեռները, յուսալով որ թալանող խուժանը աւարի վրայ գրադուելով իրենց կեանքը չհետապնդեր: Համբարձում Մարանեան քանի մը ընկերներով կը փորձէ ծովափայտ հասնիլ, բայց թուրքերը առաջին կտրելով ամէնը կը սպաննեն: Հաճի Սարգիսը կը յաջողի հասնիլ հոն եւ խոռոչի մը մէջ պահուել:

Սրեպակի բարձրացման հետ սկսած էր բարձրանալ հուրն ու ծուխը հրդեհուած բնակարաններէն, եւ անընդհատ հրացանածղութիւնը ահեղ ճակատամարտի մը երեւոյթը կը ձգէր: Բայց խարուսիկ երեւոյթ՝ ճակատամարտ չկար, կար սպաննող թշնամին եւ անոր զոհը: Ամէն մէկ հրացանի ձայնին հետ հայ կեանք մը կը շիջէր... Մէկ օր առաջ նապաստակի պէս փախչող հորդան, դարձած էր արիւնածարաւ որսորդ, եւ որ որսը կը փնտռէր խուցերու, խոռոչներու եւ գետնուղիներու մէջ, դուրս հանելու եւ սրածելու կամ դնդակահարելու համար: Առաջին օրը երեկոյեան, Կիւրիւնը դարձած էր սուրի եւ հուրի ճարակ՝ դժոխք մը:

Երբ գիշերը հասաւ, յոգնաբեկ թշնամին դադար տուաւ իր սպանդին ու կողոպուտին. միայն կը լսուէր ժայռերու տակ կամ բլուրներու ստորոտը կծկուած կիներու եւ երախաներու լացն ու հեծկլտուքը, անոնց անէծքը իրենց սիրելիները խոշտանքողներուն, եւ իրենց բողոքը Աստուծոյ, թէ ի՞նչ էր իրենց մեղքը...:

Բայց, Կիւրիւնի ջարդը չվերջացաւ մէկ օրէն, այնպէս՝ ինչպէս վերջ դրած էին ուրիշ քաղաքներու մէջ: Ասոր պատճառը այն էր որ կառավարութիւնը ունէր «սեւ ցանկ» մը, որու գլուխն էր Հաճի Սարգիս Մինասեանը, եւ որոշած էր, որ ջարդը չի դադարի մինչեւ որ այս ցանկի վրայ դտնուող բոլոր անձերը չսպաննուէին: Այդ պատճառաւ Կիւրիւնի ջարդը տեւեց մէկ շաբաթ:

Քաղաքին քանդումի եւ սպանդի դորձը լրացած նկատելով, յաջորդ օրը արիւնարբու խուժանը սկսաւ խոյանալ լեռներն ի վեր, փնտռելու նոր աւար, դրամ, դոհարեղէն, ոսկեղէն դարձեր, փնտռելու նոր զոհեր իրենց դադանային կիրքը յագեցնելու: Լաւ տեղեակ լինելով թէ ծովափայտը կրնայ ըլլալ անոնց լաւագոյն թաքստոցը, հասան հոն եւ սկսան որոնել ամէն ճեղք, ծակ ու փոս եւ դտածնին մահացուցին նոր մեթոտով. զանոնք ժայռերու բարձունքներէն վար նետելով:

Այս տիպի նահատակուողներուն մէջն էին երկու եղբայրներ, դեռ քանի մը օրուայ հաղիւ պսակուած: Երկուքը միասին, իրենց նորապսակ հարսերը հետերնին առած սպաստանած էին քարայրի մը մէջ: Երբ ջարդարարները կը մօտենան քարայրը խուզարկելու, երկու եղբայրները կը սկսին քարերով:

«ումբակոծել» զանոնք, երկու օր այսպէս կը դիմադրեն, բայց երկու օր ետք, քարայրին մէջ խճաքար մը իսկ չի մնար...: Ձգալով որ մօտ է իրենց եղերական վախճանը, դահիճներու գազանային կիրքէն փրկելու միտումով, կը կտրեն նորապսակ հարսերուն բազկերակները իրենց ձեռքերով, այդպէս ա՛նոնք կը մահանան: Երբ խուժանը կը տեսնէ, որ այլեւս քարերով չեն պատասխաներ, կը մտնէ քարայրը եւ զանոնք դուրս հանելով ժայռի բարձունքէն վար կը նետէ...:

Ջարդի վեցերորդ օրը երբ դեռ «սեւ ցանկ»ի վրայ եղողներէն միայն Հաճի Սարգիսը բռնուած եւ սպաննուած չէր կը բռնեն մէկը՝ որ իր թաքստոցէն հանած կը տանէին սպաննելու: Ան կ'ըսէ որ, եթէ զինքը չսպաննեն, Հաճի Սարգիսի պահուելու տեղը ցոյց կու տայ: Անոր կը խոստանան կեանքը խնայել, որուն վրայ զանոնք կ'առաջնորդէ փնտռուած գոհին թաքստոցը: Հաճի Սարգիսը իր տեղէն դուրս հանելով, անլուր շարձարանքներով սպաննելէ ետք՝ զլուսը կը կտրեն եւ կը տանին կառավարութեան:

Կառավարութիւնը անմիջապէս ամէն կողմ մունետիկներ կը զրկէ, որ աւետեն թէ շարժը դադրած է: Ով որ յետ այսու ուրիշ մարդու «կեանքին դպչի իր կեանքովը կը վճարէ»: Այս էօրէն-Շուղուլ խառն թաղերէն մէկուն մէջ կային երկու եղբայրներ, ունեւոր եւ արտոլոսաւոր: Մեծ եղբայրն էր Իպրահիմ Պէյ, բնաւորութեամբ բարի եւ գթասիրտ անձ մը, իսկ պզտիկ եղբայրը, Մէմլէտ Պէյ, թրքական շաղխումով, հայատեաց ճիւղ մը: Մեծ եղբայրը երեսուն հայ տղամարդիկ բոլորն ալ դրացի իր տան մէջ կը հաւաքէ զանոնք պաշտպանելու. բայց երբ մէկ օր վերջ գործի մը պատճառով տունէն կը բացակայի, պզտիկ եղբայրը առիթը գտնելով քանի մը դրացի թուրքեր կը կանչէ եւ անոնց հետ միասին, հայերը դուրս կը հանեն եւ բոլորը կը դնդակահարեն... Երբ Իպրահիմ Պէյ տուն կը վերադառնայ, զայրացած իր եղբոր երեսին կը պռուայ «Անողորմ շուն, այս անմեղներէն ի՞նչ կ'ուզէիր»: Բայց, արդէն շատ ուշ էր...:

Գտնուած է նաեւ ուրիշ բացառութիւն մը: Բնաւորութեամբ ցասկոտ եւ կռուազան թուրք մը, արտաքուստ ալ «խկական թուրք»: Այս մարդը հրապարակ ելլելով հանդիպած հայը իր տունը առաջնորդած է, քանի մը հատ ալ սպաննիչներու ձեռքէն առնելով եւ անոնց պռուայով «Պէօյլէ Բեմապէթլիք օլմագ...» եւ բոլորը՝ թիւով 21 հայեր, մինչեւ շարդի վերջնալը զանոնք պաշտպանած է իր տունին մէջ:

Այս պարագաներու տակ, Կիւրինի 95-ի շարդի ատեն սպաննուածներու թիւը, կը հաշուէր մօտ 1600: Իսկ կալուածային եւ հարստութեան կորուստը համեմատաբար շատ ծանր էր: Բայց պէտք է դիտել տալ թէ վաճառատունները եւ խանութները կողոպուտէ բոլորովին դերձ մնացին: Այս վերջինը զօրաւոր ազգակ դարձաւ որ հայութիւնը կարճ ժամանակի մէջ ինքզինքը հաւաքէ եւ նորէն բարեք վիճակի հասնի: Իսկ թուրք բնակչութիւնը իր բոլոր կողոպտած հայերու կահ կարասիներով, կաթնտու անասուններով, դոհարեղէններով եւ դրամով, քանի մը տարի չանցած դարձաւ նոյն կիսամերկ, անօթի վոհմակը, ինչ որ էր շարդէն առաջ:

Իննսուն հինգի շարդի անցուդարձերու մասին մէկ կէտ մը հարցական մնացած էր Կիւրինի հայութեան մտքին մէջ: Եթէ Կիւրին զինքը չյանձնէր ի՞նչ կ'ըլլար հետեւանքը: Կիւրին յաղթական դուրս գալով կ'ըլլար երկրորդ Ձէյթուն մը: Վերջաւորութիւնը նորէն կ'ըլլար պարտութիւն, սակայն թշնամիէն իրաճ կ'ըլլար քանի մը դոհար աւելի, եւ այս ընելով աւելի սրած կ'ըլ-

լար Թշնամիին վրէժխնդրութիւնը, որ կը լինէր շատ աւելի աղետաբեր: Այդ պարագային սուրէ կ'անցնէր ոչ միայն չափահաս մարդերը, այլ եւ օրօրոցի երախաները, եւ Կիւրիներ կը դառնար հայութենէ զուրկ վայր մը...

Եթէ Կիւրիներ դիմադրած եւ յաղթական դուրս եկած ըլլար, այս պարագային Կէրկէրեան վաճառականին արարքը, պէտք է կոչել զինաթափութիւն՝ թէ պէտք է կոչել «դաւաճանութիւն»: Բայց եթէ զինաթափութեան պատճառով խնայուեցաւ քանի մը հոգիի կեանքը, այդ պարագային սոյն վաճառականին արարքը պէտք է նկատել ուղղակի կամ անուղղակի բարիք մը: Այս կէտն էր որ Կիւրիները բաժնած էր երկու խումբերու: Անշուշտ, Զախճոր Թաղի անձնատուութիւնը կամովին էր եւ կը նկատէր խոհեմ արարք մը:

Սիմոն Կէրկէրեան վաճառականին ընդարձակ սենեակներով տան մէջ ապաստանած էին բազմաթիւ ընտանիքներ՝ մարդ, կին, երախայ, թիւով քանի մը հարիւր: Մօտակայ գիւղէ մը կանչած էր իրեն բարեկամ քանի մը զինուած չէրքէզներ, որոնք շէնքը չընկալած թոյլ տուած չեն որ կատաղի խուժանը ներս մտնէ: Ոչ միայն կերակրած է իր տան ապաստանողները, այլ պատուիրած է միւս կաթովիկ ընտանիքներուն որ ներս առնեն եւ պաշտպանեն լուսաւորչական եւ բողոքական հայերը որչափ որ կրնան: Այսպէսով անիկա պատճառ դարձաւ բազմահարիւր կեանքերու փրկութեան:

Հակառակ այս իրողութիւններուն, ոմանց կիրքերը մնացին լարուած անոր «դաւաճանական» արարքին համար: Զարդին յաջորդող տասնը հինգ տարիներու ընթացքին անիկա ենթարկուեցաւ մահափորձերու, առ նուազն երեք անգամ: Հակառակ որ զինքը սպաննել փորձողները իրեն ծանօթ, ամէն օր տեսած մարդիկն էին, սակայն միտքէն չանցուց կառավարութեան բողոքներկայացնել: Վերջին մահափորձը կատարուեցաւ սահմանադրութեան տօնախմբութեան գիշերը ժամը տասի ատենները, մօտաւորապէս հարիւր հոգի կազմող բազմութեամբ մը: Մտադրուած էր քարկոծելով սպաննել: Այդ ամբողջին մէջ էր նաեւ տողերը դրողը, առանց զիտնալու թէ ինչ էր պատահելիքը մինչեւ տրամալի վերջանալը:

Գիշերուայ ժամը տասը ատենները, հրավառութեան արարողութիւնը վերջացած էր, երբ 3—4 ընկերներով ուղղուեցանք դէպի տուն: Երբ Շուկայի հիւսիսային ծայրը կանգ առինք, տեսանք որ հոն հաւաքուած էր բազմութիւ նմը, եւ այն տպաւորութիւնը առինք թէ բան մը կը ծրագրուէր: Մօտենալով հարցուցի կայնողներէն մէկուն թէ ի՞նչ էր այս հաւաքոյթին նպատակը: «Հարսնիք կայ», պատասխանեց ան, «դուն ալ ընկերներովդ մեղի հետեւիր»: Քիչ յետոյ բազմութիւնը շարժեցաւ քաղաքի հիւսիսային կողմը, մենք եւս ամբողջին հետ խառնուելով ուղղուեցանք «դէպի հարսնիք»: Բազմութիւնը հասաւ «Աշուր Մուհալլէ» թրքական թաղի միւս ծայրը, բացատանին վրայ, ուրտեղ էր թրքական գերեզմանատունը, եւ հոն միացաւ ուրիշ խումբի մը, որ մեզմէ առաջ դացած կը սպասէր:

Քանի մը վայրկեան վերջ տեսանք, որ կառք մը կու գայ. խումբերու ղեկավարներէն մէկը ձայնեց, որ քարերը պատրաստենք «ուբակոծելու»: Այդ վայրկեանին դեռ չէի գիտեր թէ կառքին մէջ ո՞վ կրնար ըլլալ, մտաբերեցի Մէմէթ Պէյ կոչուած թուրք ճիւղը եւ եռանդուն կերպով քարերով պարենաւորուեցայ: Նշանը տրուած վայրկեանին սկսանք քարերը կառքին վրայ տեղացնել: Վայրկեանի մը մէջ քարերու տարափին տակ, պաստաւը լզիկ-բզիկ եղաւ...: Կառքը կանգնեցաւ: Նոյն ատենին ականջիս հասաւ, բոյրիս ծանօթ Շուկուլ թաղեցի երիտասարդի մը ձայնը: Զայրացած երիտա-

սարդը իր ատրճանակը քաշեց, բայց ձեռքէն շուտ մը առին ըսելով որ «հան-
դարտի»: Ղեկավարներէն երկու-երեքը կառքը խուզարկեցին, բայց «զոհ»ը
մէջը չէր...: Իր որդին եւ քարտուղարը կային: Ըստ սովորութեան, նորէն
լուրը առաջուց հասած էր իրեն: Շուկայէն դուրս ելածին պէս, կառքէն դուրս
կիջնէ, նեղ, զարկվայր փողոցէ մը գետեղերքը իջած՝ քալելով տուն կը հասնի:
Կերկերեանի դէմ փորձը նորէն ձափողած էր:

Սակայն լուրը այս անգամ կառավարութեան շուտ հասած էր, անտա-
րակոյս թուրք թաղեցիներու կողմէ, որոնք դիւրութեամբ կրնային լսել եւ
ականատես ըլլալ ժողովից պատահարին: Յաջորդ առաւօտ երկու ոստի-
կաններ իրեն բնակարանը կը դրկուին իրականութիւնը ստուգելու համար:
Բայց խորամանկ վաճառականը իր սովորական պաղարիւնութիւնը ցոյց կու
տայ:

— Ահ, այդ մասին չ'արժեր հետապնդել քանի մը խենթուկ երիտա-
սարդներ տօնանւնայի առթիւ քէֆ ընել ուզեր են...: Այս ըսելով ոստիկան-
ները ետ կը ճամբէ: Տալով այս մանրամասնութիւնը «մեղադրեալ» վաճա-
ռականի մասին կը ձգենք որ ընթերցողը գնահատէ թէ ինչպիսի՛ մէկն էր ան:

ԻՆՆՍՈՒՆ ՀԻՆԳԻ ԶԱՐԳԵՆ ՎԵՐՁ

95-ի արիւնտ փոթորիկը մահացու կերպով ջլատեց Կիւրինի հայու-
թեան անտեսական արդիւնաբերութիւնը, ընկերային-մշակութային զարգա-
ցումը, իսկ Փիղիքապէս վհատ վիճակի մը վերածեց: Երէկի ծաղկած եւ եր-
ջանիկ քաղաքը դարձաւ սգավայր մը, իւրաքանչիւր ընտանիք կ'ողբար իր
սիրելիներուն կորուստը: Թալանն ու կողոպուտը ձգելով զինքը թշուառու-
թեան մէջ, չէր գիտեր թէ այժմ հացի կտոր մը ուրկէ՞ պիտի դար: Այդ տա-
րուայ ձմեռը վրայ հասնելուն շատեր զոհ դացին սովի եւ հիւանդութեան:

Միւս կողմէ թուրքերը շփացած եւ շուսյացացած իրենց դազանային
արարքներէն, քաղաքը դարձուցած էին անիշխանական վայր մը: Անոնք ար-
բած կը շրջադայէին փողոցները երգելով իրենց ջարդի մասին հանած երգը:

Մարանօղլու Պէյլիկ կէլտի տոյտու՞մ մը,,

Հանի Սարգիս, սէնտէ փաշա օլտու՞մ մը... (1)

Շուղուլ եւ Էօրէն թաղերը կարծես ամայի, աւերակ վայրեր դարձած
էին, որովհետեւ հայեր կը վախնային գիշերը թափառող թուրքերու վայրա-
գութենէն: Այդ իսկ պատճառաւ այն տարին, վերապրող հայերը Շուկայի
թաղին մէջ կը բնակէին: Յետոյ՝ այդ թաղերու երկու եկեղեցիներն ու դըպ-
րոցները, ինչպէս նաեւ Բողոքականներունը, այրած էին: Զարդէն մնացած էր
այրիներու դանդուած մը՝ իրենց որբացած զաւակներով միասին, որոնք ապ-
րուստի ոչ մէկ միջոց ունէին: Առաջնորդարանը ամէն ջանք կը թափէր դա-
նոնք կերակրելու եւ պատասպարելու, բայց կարիքը այնքան մեծ էր, որ չէր
կրնար բաւարարութիւն տալ: Ամերիկեան միսինարներու միջոցաւ եւ անոնց
նիւթական օժանդակութեամբ որբանոց մը բացին եւ գտած որբերը հոն հա-
ւաքելով կերակրեցին եւ ստանձնեցին անոնց կրթութեան հոգատարութիւնը:

(1) Մարանեանի տղայ, Պէյուքիւնը եկաւ, իմացա՞ր մը,
Հանի Սարգիս, դու՞մ ալ փաշա եղա՞ր մը...

Այս հաստատութիւնը քանի մը տարիներ շարունակուելէ յետոյ, նախակրթա-
րանի վերածուեցաւ ուր կը յաճախէին, ընդհանրապէս, բողոքականաց դա-
ւակները: Անշուշտ խտրութիւն չկար, եւ միւս հաստատածներու գաւակները եւս
ազատ էին հոն յաճախելու:

Առաջին տաժանելի ձմեռը անցնելէ ետք, վերապրող հայերու վիճակը
սկսաւ բարելաւել: Զախճոր թաղին եւ Մայր եկեղեցիին դպրոցները սկսած
էին կանոնաւոր կերպով ընթանալ, իսկ Էօրէն եւ Շուղուլ թաղերը տակաւ առ
տակաւ սկսած էին հայերով լեցուիլ եւ կառուցանել իրենց այրած բնակա-
րանները:

Իսկ քաղաքի եւ շրջակայքի թուրք ժողովուրդին, ջարդի ժամանակ
յափշտակած աւարը սպառած եւ կամ սպառելու մօտ էր: Նախկին յոխոր-
տանքը մեղմացեր էր, լաւ ըմբռնելով՝ որ դարձեալ ստիպուած էին իրենց հին
վիճակին հասնելու համար հայերուն գլուխ ծռելու թէ՛ գործի եւ թէ՛ ապ-
րուստի կտպակցութեամբ: Ինքզինքնին «ցաւակցող» կը ներկայացնէին բո-
լորն ալ, միտաբանակ ուրանալով իրենց «մասնակցութիւնը» ջարդին եւ կո-
ղոպուտին. ամէնուն բերնէն նոյն խօսքը կը լսուէր. — «Սեպապ օլաւրն կէօզի
քէօր օլսուն...» «Պատճառ եղողին աչքը կուրանայ»: Ձենք կրնար ուրանալ
մենք եւս. որ շատ քիչ թիւով կային նաեւ սրտացաւ, անկեղծ թուրքեր:

Ջարդէն հազիւ տասը տարի յետոյ, Կիւրինի տնտեսական վիճակը հա-
սաւ գրեթէ այն մակարդակին, ինչպէս որ էր ջարդէն առաջ: Իսկ անոնք ո-
րոնք ջարդի տարին մանուկներ էին, եղած էին պատանի եւ սկսած էին նեցուկ
ըլլալ իրենց այլի մայրերուն, եւ ազգային վերականգնումին:

Ճիշդ այդ ժամանակամիջոցին էր, որ Կիւրինի հայութիւնը ստեղծեց
նոր ասպարէզ մը, որ աշխատանքի գործունէութեան աւելի լայն դաշտ բա-
ցաւ: Անոր ընդհանրացումով՝ «Խելօք»ին հնարած շալագործութեան «Հորը»
մնաց երկրորդական դիժի վրայ: Այս նոր գործիքը կը կոչուէր «ճագար», իր
մեքենական կազմով համեմատաբար շատ բարդ էր, եւ գործածելու կերպն ալ
աւելի դժուար: Այս մեքենան Եւրոպայէն ներածուած էր եւ բոլոր մասերը
մետաղէ շինուած էին: Ատոնց շուկային գինն էր տասնըհինգէն քսան թրքա-
կան ոսկի, որը հասարակ գործաւորի մը համար անմատչելի էր:

Երբ մէկ-երկու հազար Կիւրին մուտք գործեց, ամէն արհեստաւորի
ուշադրութիւնը կեդրոնացուց իր վրայ: Անոնցմէ մէկն էր «Եւրոպական
Վարպետը», Կիւրինի առաջնակարգ հիւսնը: Ան այս անունը շահած էր անոր
համար, որ Եւրոպայէն թուրքիա ներածուած շատ մը գործիքներու փայտե-
ղէնը շինած էր: Հանճարեղ Վարպետը այս մեքենան իր առջեւը դնելով բոլոր
մասերը ուսումնասիրեց, եւ համոզուեցաւ, որ ինքը անոր փայտեղէն տե-
սակը կրնայ շինել...: Անմիջապէս խօսքէն գործի անցնելով, կարճ ժամա-
նակի մը ընթացքին մեքենան շինեց եւ հրապարակ դրաւ, երաշխաւորելով՝
որ իր շինածը Եւրոպականին նման կատարեալ գոհացում կու տայ: Մեքենա-
յին այն մասերը, որ տեղական երկաթագործները դիւրաւ կրնային շինել մե-
տաղէ էր, իսկ այն մասերը որոնք եւրոպական ձուլարաններու մէջ միայն
կարելի էր շինուիլ, փոխարինուած էր ընկոյզի հաստատուն փայտով, գրեթէ
նոյնքան դիմացկուն եւ նոյն դերը կատարող:

Վարպետին շինած մեքենային ընդօրինակումը առին միւս հիւսները,
եւ «ճագար»ի արտադրութեան գործը ընդհանրական բնոյթ ստացաւ: Կիւ-
րինի շէնք» շաղարի սովորական գինն էր հինգ տաճկական ոսկի, Եւրոպակա-
նին մէկ երրորդ գինը: Ծարունակուելով ճագարի արագ շինութիւնը, քանի

մը տարիներ յետոյ, գործածուած ճազարներու թիւը կը հաշուուէր արդէն մօտ հինգ հազարի: Տեղական ճազարի շինութիւնը ասպարէզ բացաւ ո՛չ միայն հիւսններուն, այլ նաեւ երկաթագործներուն, թիթեղագործներուն եւ ուրիշ արհեստաւորներուն նմանապէս:

Ճազարի արտադրած աղբանքները իրենց այլազան տեսակներով տարուէ տարի բազմացան տարբեր նմոյշներով եւ ծաւալներով: Անոնցմէ կը շինուէին մարդոց բաժկոններ, տնային սիւնոցներ, կանանց ուսի շալեր, գօտիներ եւայլն: Անհատներ կային, որ կը զբաղուէին ուրուագծելով նոր նմոյշներ եւ խաւաքարտի վրայ անոնց «կոպիա»ն հանելով, կերտելով:

Թուրքիոյ սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, Կիւրիւնի վաճառականները խրախուսուած՝ մտադրեցին կերպասեղէնի արտադրութեան ասպարէզին մէջ եւս մտնել: Այս ճիւղին մէջ առաջին ձեռնարկողներէն եղան Գըւպաշեան եղբայրները, Յակոբ եւ Միսաք: Ծովաժայռի ստորտախ, գետի երկու կողմը տարածուող կալուածները կը պատկանէին այս ընտանիքին: Անոնց կալուածին մէջ կառուցուած էր քաղաքի երեք ջրաղացներէն մեծագոյնը, որը կը դարձուէր ջուրի ուժով: Չուրը կու վար ծովաժայռի կուրծքին վրայ շինուած տախտակէ առուէ մը: Ասիկա շինուած էր հսկայ ծախսով եւ տարիներու արկածալից աշխատանքով: Այս ջուրին ուժով էր, որ կերպասի Փաքրիքան եւս կը դարձուէր եւ շարունակուած էր մինչեւ 1915-ի եղեռնը:

Ճազարի եւ կերպասեղէններու արտադրութիւնը կը կարօտէր նուրբ բուրդէ հիւսուածեղէններու, որոնք Թուրքիոյ մէջ չգտնուելուն՝ կը ներածուէր Եւրոպայէն՝ մեծ մասամբ Անգլիայէն:

Կիւրիւնի հայերու 75 տոկոսի զբաղումն էր շալագործութիւնը միւս 25 տոկոսը արհեստաւորներ էին, ինչպէս թիթեղագործներ, երկաթագործներ, պղնձագործներ, հացագործներ, որմնադիրներ, մսագործներ, կօշկակարներ, գորգ հիւսողներ եւ մածուծարարներ: Կային նաեւ ստուար թիւով շարչիներ՝ որոնք քաղաքի մրդեղէնները, լաթեղէնները եւ ուրիշ պիտոյքներ տանելով կը փոխանակէին գիւղական արտադրութիւններու հետ, — բուրդ, պանիր, կարագ, հաւկիթ եւայլն: Ամառնային եղանակի մէջ կը բացուէր ուրիշ ապրուստի միջոց մը եւս: Մայիս ամսու մէջ ոմանք քանի մը ամսուայ համար Կիւրիւնի մօտակայ լեռնադաշտերը կ'երթային խէժ «կթիլու» (ֆիթիլե) եւ ամառը վերջանալուն, տուն կը վերադառնային իրենց հաւաքած խէժով: Ոմանց ամբողջ ամառուայ աշխատանքի արդիւնքը կը հասնէր 3 տաճկական ոսկիի, ոմանցը 5-ի, եւ «յաջող եղողներունը» մինչեւ տասը ոսկիի:

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՑԱՂԸ ԵՒ ՏԵՍՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՂԻՈՎ

1895-ի պատճառած Փիղիքական անդարմանելի կորուստէն զատ, տընտեսական ահարկու վնասները տասնըհինգ տարիներու միջոցին վերականգնեցան, եւ Կիւրիւնցիք կ'ապրէին անոր դառն յիշատակներովը որոնք իրապէս անջնջելի մնացած էին բոլորի սրտերուն մէջ: Մատղաշ տարիքի մանուկները հասած էին հասուն երիտասարդութեան, իսկ որբացած երախաները դարձած էին պատանիներ: Աշակերտութիւնը ուռճացած եւ լեցուցած էր Կիւրիւնի դըպրոցները: Թէպէտեւ բարձր ուսման դասընթացը մը չկար, բայց աշակերտը իր վաղուայ ասպարէզին մէջ օգտագործելու բաւարար ուսումը կը ստանար:

Նորեկ սերունդը կ'առաջնորդուէր հին սերունդի պարկեշտ եւ առաքի-

նի բնարանով : Բարոյական մակարդակը պատկանելիորէն բարձր էր : Ծնողք ըլլալով հանդերձ անուս , մտահոգուած եւ նախանձախնդիր էին իրենց զաւկին կրթութեան եւ անոր բարոյական վարք ու բարքին նկատմամբ : Կիները ամուր կառչած էին իրենց համեստութեան եւ աւանդական սովորութիւններուն : Հայ աղջկան դպրոցը իր տունն էր , իսկ ուսուցիչը՝ ծնողքը : Աղջիկը համոզուած ըլլալով , որ արժանիքի բարձրութիւնը կը կայանար փորձառու տանտիկին մը ըլլալուն մէջ , ջանք չէր խնայեր այդ ուղղութեամբ մարզուելու իր մօր առաջնորդութեամբ :

Ինչպէս ուրիշ վայրերու՝ նոյնպէս ալ Կիւրինի մէջ , այսպէս կոչուած «ծանօթանալու» սովորութիւնը չկար : Եթէ երիտասարդ մը միտք ունէր որոշ աղջկան մը վրայ , կը շրջագայէր անոր բնակարանին փողոցը , անոր աչքին երեւալու համար : Եթէ օրիորդը հետաքրքրուած էր իրմով , պատրուակով մը տունէն դուրս կու գար , «իւր ծաղիկները ջրելու» , կամ այդին մէջ «գործ մը տեսնելու» : Երբ երկուքին նայուածքները իրար զուգադիպէին եւ աղջկան դէմքին վրայ ժպիտ մը սաւառնէր , աղան վստահ կը զգար , որ աղջիկը իրեն կը համակրի . . . Յաջորդ կարեւոր պարտականութիւնը կ'իյնար իր ծնողաց վրայ , որ երթային եւ աղջիկայ ձեռքը խնդրէին իրենց զաւկին համար : Կիւրինի «սիրահարութեան» սահմանը այսչափ էր ժամանակին :

Կիւրինի ընտանեկան կեանքը ամուր հիման վրայ հաստատուած էր : Հոն կը տիրէր ներդաշնակութիւն եւ փոխադարձ նուիրում : Աղքատ ըլլային թէ հարուստ՝ ընտանեկան կապը անխորտակելի էր : Տղամարդը իր տան առաջնորդն էր եւ կինը հնազանդ աշխատող կողակիցը իր ամուսնոյն : Թէպէտ ապրելու մակարդակը ցած էր , սակայն կեանքը երջանիկ էր եւ ապրելու եւ աճելու եռանդը մեծ : Ձմեռնային եղանակը ունէր իրեն յատուկ բարձրութիւնը : Դուռ դրացիք ամէն երեկոյ կը հաւաքուէին իրարու քով եւ զիշերները կ'անցնէին պատմութիւններով , կատակախօսութիւնով , հեքիաթներով՝ չոր մրդեղէններու շուրջ բոլորուած : Ծնունդին ու Կադանդին կը սկսէր տարբեր ոգեւորութիւն մը , իրարու տուն այցելելով : Բարեկեցիկները տարբեր զբաղմունքի շրջան մըն էր : Բայց երբ Ձատիկը կը մօտենար եւ տարիքներու վրայ եւ բակերու մէջ հաւկթախաղը կը սկսէր , քաղաքը կը դառնար ցնծութեան կեդրոն մը : Ծիրանի , կեռասի , խնձորի եւ սալորի ծաղիկներու բուրմունքը եւ անոնց երփներանգ տեսքը կը փոխէր ամբողջ հովիտը բնական , դեղատեսիլ մեծ պարտէզի մը : Աղքատն ալ երջանիկ էր , հարուստին հետ . ծերն ալ երջանիկ էր եւ ապրիլ կ'ուզէր , ինչպէս երիտասարդը :

Ամէն ընտանիքի համար սովորական էր ունենալ մէկ կամ աւելի այծեր եւ ոչխարներ իր ամենօրեայ կաթը հայթայթելու , եւ երբ դարնանամուտին հետ նորածին դառները եւ ուլիկները իրենց նաշխուն դոյներով կը սկսէին խայտալ , մայել , թռչկոտել , ծաղկազարդ բլուրներու կուրծքին , տեսարանը բերկրանք կ'առթէր դիտողին : Ահա այս հայրենի օրհնութիւններն էին որ ապրելու իղձը կը բոցավառէին աղքատին թէ հարուստին , ծերունիին թէ երիտասարդին հողիին մէջ : Այս էր պատճառը որ Կիւրինի հայութիւնը ամուր կապուած էր իր ծննդավայրին , այն համոզումով , որ աշխարհի որեւէ անկիւն նոյն երջանկութիւնը չէր կրնար ըմբոշխնել , որքան իր ծնած հողին եւ բոյնի մէջ : Արտադաղթեր եղած էին շրջանէ շրջան եւ կ'ըլլային դեռ , բայց օր մը վերադառնալու վճռական որոշումով :

95-ի ջարդը հայ եւ թուրք փոխ-յարաբերութեանց միջեւ եղած անջրպետը ալ աւելի խորացուց : Երկուքին միջեւ ատելութիւնը խոր արմատ ձգեց :

Այսպէս կոչուած իրական բարեկամութիւն թուրքի մը եւ հայու մը միջեւ գոյութիւն չունէր այլեւս. երեւոյթով «բարեկամ» կոչուած թուրք մը, աւելի վտանգաւոր կը դասուէր քան թէ ոչ — բարեկամ թուրք մը: Երբ թրքուհի մը կը տեսնէր որ հայուհի մը պճնուէր է, շէր կրնար ընդունիլ, որ «կեանք»ին կինը մետաքսէ հագուստ հագնի, իսկ ինքը ցրցոտիներու մէջ ծածկուած մընայ: Նոր ջարդի մը իղձը անմիջապէս մտքին մէջ կը ծնէր: Կը սկսէր քթին տակէն մըռըլտալու, յիշոցներ արձակելով հայ կնոջ հասցէին: Թուրք մը երբ հայէ մը զայրանար, առանց վարանալու անոր երեսին կը բացականչէր «Երեք օրերնիդ մնաց» (ըսել կ'ուզէր ջարդուելու): Տարի շէր ըլլար, որ ջարդի մը մասին չխօսուէր: Նոր դէպքի մը հաւանականութեան սարսուռը ամէնուն սըրտին մէջ էր:

Սակայն հակառակ այս բոլորին, Կիւրինի հայութիւնը այս մղձաւանջային կացութենէն չաթափեցաւ, իր գոյութեան վտանգին մասին մտահոգուելու եւ ըստ այնքան կանխապատրաստուելու համար: 95-ի ջարդը ըմբոստութեան ողին արդարութեան եւ իրաւունքի զգացումը չբացաւառեց արիւնարբու թուրքի լուծին դէմ, տարէջ թէ չափահաս զանգուածը ընդունած էր, որ հայուն ճակատագիրը այսպէս տնօրինուած էր: Թուրքը պիտի անարդէր, պիտի կողոպտէր, պիտի խոչտանդէր, իսկ իրենք պիտի լռէին, ակռանին իրար օղորդելով պիտի տոկային, մինչեւ որ ակռանին կոտորէր, բայց պիտի լռէին... յուսալով որ, յուսալով որ Եւրոպայէն օր մը լոյս կը ծագի...

Այս հոգեբանութեամբ համակուած էր թէ կրօնականը, թէ՛ հարուստը եւ թէ՛ ամենացաւալին, մտաւորականը: Կրօնական դասը իր կոչումէն դուրս կը հաշուէր, հազուադիւր բացառութեամբ, իր հօտը կանխազուշացնել եւ արթնցնել քունէն: Հարուստին մտահոգութիւնն էր մէկ բան՝ դիզել իր ոսկիները, առանց ըմբռնելու պաղ իրականութիւնը, թէ այդ ոսկիներու դէզը ի վերջոյ ո՞վ պիտի իւրացնէր: Եթէ մէկը մօտենար յիշեցնելու իրեն զէնքի եւ կազմակերպուածութեան անհրաժեշտութիւնը, զայրոյթով կը պատասխանէր — «Այդպէս բան մի՛ յօսուիք, Աստուած պիտիք չընէ...»:

Բայց ներքի շէր մանաւանդ մտաւորական տարրին համար, որ ցոյց կու տար նոյն ստրկամտութիւնը, աւելի յարմար է ըսել՝ անկայուն երկչոտութիւն մը յաճախ:

Հայոց պատմութիւնը զաղտնորէն կը դասաւանդուէր դպրոցներու մէջ, որ կը նշանակէր թէ դասատուն իբրեւ «յեղափոխական» ամբաստանուելու վտանգը աչքը առած էր, եթէ թուրք կառավարութիւնը բռնէր: Քանի որ վրտանդ էր, ինչո՞ւ թրքական պատմութիւնը պիտի չդասաւանդուէր: Պէտք էր ծանօթացնել հայութեան բոլոր խաւերուն, թուրքին ինչպիսի արիւնարբու եւ ոճրագործ ցեղ մը ըլլալը: Ինչո՞ւ չսորվեցնել մեծին ու պզտիկին, հարուստին եւ ազքատին, որ 1895-ի հայկական ջարդէն առաջ, քանի անգամներ սրածութենէն անցուցած էր Պուլկար, յոյն, սերպ, ալպանացի եւ այլ ժողովուրդները, զանոնք բնաջնջելու ծրագիրով: Մտաւորական տարրի այս անձնուրաց եւ ազգասէր յանձնառութիւնով էր, որ կարելի պիտի ըլլար հայութիւնը արթնցնել եւ զգացնել իր գոյութեան սպառնացող վտանգին լրջութիւնը:

1895-ի սպանդէն յետոյ, երբ Ապտիւլ Համիտի կառավարութիւնը քրոնադատութեան չ'ենթարկուեցաւ Եւրոպական պետութիւններու կողմէն, ինքն ալ զարմացած էր, թէ այդպիսի սպանդ մը կրցած էին սարքել եւ աշխարհի առջեւ անպատիժ դուրս դալ: Ուստի երբ նորէն առիթը ներկայանար կրնային հայերը բնաջնջելու դործը այս անգամ լիակատար կերպով գլուխ հանել: Հա-

միտի ուժով քանի անգամներ ցոյց տուած էր դործքով իր ծրագիրը: Իսկ, ինչպէս ուրիշ քաղաքներ, Կիւրինի հայութիւնը եւս ուշիմութիւնը չունեցաւ կռահելու եւ պատրաստուելու այդ աղէտին: Իբր օրինակ տանք միայն մէկ դրուագ մը, որ պատահեցաւ Կիւրինի մէջ:

1908-ին, սահմանադրութեան հռչակումէն քանի մը ամիսներ առաջ, զօրահաւաք մը սկսաւ անսովոր եւ խորհրդաւոր ձեւով: Ուրիշ անգամներ երբ զօրահաւաքի հրամանը դար, զինուորական տարիքի մէջ եղողներուն լուր կը տրուէր եւ անմիջապէս զանոնք կը զրկուէին էրզրում, Չորրորդ օրտուն (բանակատեղին) զինուորական տարագը հոն կը հաղնէին եւ հոն կը մարզուէին: Բայց այդ տարի շրջակայքի գիւղերէն թւրք, քիւրտ, գըզլպաշ եւ ուրիշ իսլամ ցեղեր, զինուորացուները Կիւրին հաւաքելով, տեղացի զինուորադրուածներուն հետ սկսան տեղույն վրայ մարդել, իրենց զինուորական տարագը հազուած բայց առանց զէնքի: Շարթէ շարթ զինուորներու թիւը բազմացաւ եւ քաղաքը առաւ բանակատեղիի մը երեւոյթը: Շուկայի մէջ զինուորները աւելի էին քան թէ ժողովուրդը:

Թէ պատերազմի պատրաստութիւնը որո՞ւ գէ՞մ էր, ոչ ոք գիտեր: Պուսէն եկած «Բիւզաւնիլան» եւ այլ թերթերը մանրազնին կերպով աչքէ կ'անցնէինք, բայց պատերազմի մասին ոչ մէկ բառ կար: Սերաստիայէն, Կեսարիայէն եւ Իզմիրէն Կիւրին վերադարձող վաճառականները զօրահաւաք չէին տեսած իրենց այցելած վայրերուն մէջ:

Շատ չանցած Կիւրին հասաւ 10 կառք լեցուն ռազմաթերք, հայ կառապաններու ձեռքով. ութը կառքը լեցուն Գերմանական մաուզէր հրացաններ եւ երկու կառք ալ լեցուն փամփուշտ սնտուկներու մէջ: Յաջորդ օրն իսկ զէնքերը բաժնուեցան զինուորներուն եւ սկսան զէնքով մարզանք կատարել: Մարզանքը քանի մը շարթ շարունակելէ ետք, առաւօտ մը Կիւրին հասնող հեռագիր մը տեղական իշխանութեան կը հրահանգէր. «անմիջական զինուորական դործողութեան...»:

Թուրքերը, որոնք նոյն քան անտեղեակ էին զօրակոչի բնոյթի մասին, շէրքան թագնել իրենց տիրութիւնը: Շուկային մէջ խմբուած թուրքերու կանչը կը լսուէր. «Ալլաքը սուրերնիս կտրուկ բնէ... մեր դէմ պատերազմողը ո՞ր անիծեալ ազգն է արքեօք...» եւայլն:

Սակայն ոչ մէկ պատրաստութիւն տեղի կ'ունենար մեկնումի համար եւ զինուորները կը կատարէին իրենց սովորական մարզանքները ամէն օր կէսօրէ վերջ: Գայմաքամի հրամանով սկսան մուրճերով բանալ փամփուշտներու սնտուկներուն կափարիչները...
ն

Սակայն, օրը վերջանալէ առաջ պատկերը բոլորովին փոխուեցաւ: Երեկոյեան ժամը հինգին ուրիշ հեռագիր մը եկաւ որու մէջ կ'ըսէր թէ «զինուորի պէտք չմնաց» եւ կը հրահանգէր, որ անմիջապէս զինուորները ցըրուին...: Այս լուրին վրայ բոլոր զինուորները ուրախութեան աղաղակներով զօրանոցները խուժեցին, իրենց համազգեստները հանեցին եւ կիսամերկ վիճակի մէջ դուրս ելան: Շուկայի հրապարակը փոխուեցաւ այլանդակ տեսարանի մը: Շատերը լաթեղէններ ճարեցին իրենց անձոռնի մերկութիւնը ծածկելու, եւ ճամբայ ինկան գէպի իրենց գիւղերը: Յաջորդ օրն իսկ զէնքերն ու փամփուշտներ կառքերու վրայ բեռցնելով փոխադրուեցան Սերաստիա, ուրկէ որ բերուած էին:

Օր ցերեկով ամբողջ Կիւրինի հայութեան աչքին առջեւ կատարուեցաւ այս խորհրդաւոր տրաման, առանց որեւէ մէկուն, կասկածը շարժելու: Ի՞նչ

էր այս գորակոչին ետեւ թագնուած ծրագիրը: «Պատերազմի պատրաստութիւնը» ուրիշ ոչ ոքի դէմ էր, այլ միայն Կիւրիինի հայութեան: Լինելով հայաշատ քաղաք մը, թուրքերը կը կարծէին թէ Կիւրիինցիք շատ մեծ պատրաստութիւն ունէին: Թուրքին այդ կասկածն էր, որ այդ զինուորական ցուցադրութեան մղեց: Եթէ իրիկուան հեռագիրը եկած չըլլար, յաջորդ առաւօտ հաւանաբար տեսնէինք սպառազէն զինուոր մը դրան առջև կանգնած, ներս խուժելով պիտի հրամայէր տղամարդոց, որ հետերնին դան, եւ պիտի տանէին խաներու բակերը լեցնէին անկէ ալ դէպի սպանդ, ինչպէս որ ըրին 1915-ի դարնան:

Ասոր նման քանի, քանի շարագուշակ փորձութիւններ եկած-անցած էին առանց կարենալ արթնցնելու հայերը իրենց քունէն, որ թուրքը պատահութեան կը սպասէր զիրենք բնաջնջելու: 1895-ի ջարդէն վերջ Ապտիւլ Համիտի ծրագիրը նոյնն էր: Եւրոպայի լռութենէն քաջալերուած, առիթի մը կը սպասէր որ հայերը մաքրելով հայկական դատի մղձաւանջէն ազատէր: Բայց Համիտի ակնկալածը չպատահեցաւ: Երիտասարդ թուրքերու յեղափոխութիւնը էնվէրի եւ Թալասթի գլխաւորութեամբ, ճնշման ենթարկեց Համիտը որ սահմանադրութիւնը ստորագրէ: Համիտը չուզեց ստորագրել, բայց բանակի չորս հրամանատարները միանալով երիտասարդ թուրքերու կողմը բռնեցին եւ Համիտը դժկամակութեամբ ստիպուեցաւ ստորագրել:

Կիւրիինի գորահաւաքէն հազիւ քանի մը ամիս անց թերթերը հաղորդեցին սահմանադրութեան հռչակումը: Այս լուրը հայերը ողջունեցին մեծ ոգւորութեամբ: Միւս կողմէ, թուրքերու 98 տոկոսը, (կառավարութիւն թէ ժողովուրդ) ուժաթափ եղան: Անոնց դէմքերուն վրայ յստակ կը կարդացուէր իրենց հոգեկան մղձաւանջը: Շատերը կը կարծէին որ հայերուն անկախութիւն տրուած է իսկ հայերն ալ կը կարծէին թէ սահմանադրութիւնը շնորհք մը եղած է հայութեան: Երկուստեք սխալած էին:

Քանի մը օր յետոյ, ամբողջ հայերը շուկան խուժեցին աղմկալից տօնակատարութիւն մը ընելու: Մօտաւորապէս տասը հազար մեծ ու պզտիկ տղայ մարդիկ թափօր կազմեցին, Ապտիւլ Համիտի մեծագիր պատկերը թափօրին առջեւէն տանելով: Շուկայի հիւսիսային ծայրէն սկսան շրջիլ եւ հասան մինչեւ կառավարական շէնքին առջեւ: Փայմազամբ եւ հազարապետը դաւիթը ելած էին դիտելու: Բազմութիւնը անմիջապէս շրջապատելով, զանոնք ուսերուն վրայ առնելով թափօրը շարունակեցին: Հազարապետը շատ զուարթ եւ ժպտուն ձեռքերը անտ անդ կը ճօճէր բայց դայմաքամին դէմքը մնաք առանց ժպիտի:

Բազմութիւնը ժխորալից շրջադայութենէ ետք, նորէն կանգ առաւ շուկայի հիւսիսային հրապարակին վրայ, զօրանոցին դրան առջեւ: Հո՞ծ բազմութեան մէջ հազիւ երկու տասնեակ մը թուրք կային, ամէքն ալ երիտասարդ: Քանի մը հատը եկան մասնակցելու շուրջպարին: Հայերը կը բացականչէին երկու բառ որ անձանօթ էր թուրքերուն, թէպէտ լաւ ալ հայերէն գիտէին, բայց լսելով սորվեցան եւ իրենք եւս հայերու հետ միաբերան սկսան աղաղակել «Կեցցէ Հայաստան»:

Այսպէս տօնուեցաւ Սահմանադրութեան հռչակումը բոցավառ արտայայտութիւններով եւ կորովի մաղթանքներով: Բռնապետութեան լուծին տակ հեծեծող հայութեան վրայ ազատութեան ճառագայթը ծագեցաւ, կարծեցին նոր կեանք բերաւ: Անմիջապէս մոռցան շատ մօտիկ անցեալին ի դործ դրուած մեծ ոճիրը:

Բայց այս բոլոր երևոյթներուն եղերական հանդամանքը այն էր, որ ժողովանակ լրջօրէն խորհելու այս դէպքերուն վրայ, բոլոր զաղտնիքները հրապարակ նետեցին: Կուսակցութիւնները շուտով ասպարէզ իջան: Դաշնակցութիւնը իր ակումբը բացաւ եւ սկսաւ սանձարձակ խօսիլ իր ծրագիրներու մասին: Նոյնը ըրաւ Հնչակեան կուսակցութիւնը: Քաղաքական յանցանքով յիշեանս բանտարկուած յեղափոխականի մը ազատ արձակուելով տուն վերադարձին օրը Կիւրինի հայութիւնը զէնքը ուսին, զանիկա դիմաւորելու գնաց եւ մեծահանդէս թափօրով քաղաք առաջնորդեց: Աչքառու էր կազմուած «հայկական գորագունդը», որուն ամէն մէկ անդամը կուրծքը փամփուռտնելով զարդարած էր:

Ուշագրաւ էր ներկայ եղող թուրք սատիկաններուն եւ պաշտօնեաներուն սառն, նախատական նայուածքը... բայց կարեւորութիւն տուող չկար. «Թուրքերը թոզ գիտնան որ հայերը գեմք ունին»... Այս ձեւի սովորական անխոհեմ ցուցադրութիւնները կրկնուեցան, այնպէս ինչպէս ցուադրուած էին 1895-ի ջարդէն առաջ:

Կուսակցական ղեկավարներ մեծ սխալը գործեցին ցուցակազրեւու հայերուն ունեցած զէնքերը, առանց նկատի առնելու թէ ինչ աղետարեր հետեւանք կրնար ունենալ... Այս ցուցակն էր որ կառավարութեան ձեռքը ինկած էր 1915-ին, որու մէջ կային աւելի քան հինգ հարիւր հայերու անուններ, իրենց ունեցած զէնքերու տեսակները եւս մատնանշուած՝ մատուցէրներ, մալիւիներ, Պուլկարական «կէօտէլ»ներ, եւայլն:

1908-էն մինչեւ 1915-ը ներկայացաւ ոսկեղէն առիթը պաղարիւնութեամբ եւ զաղտնօրէն մենք զմեզ պատրաստելու, որեւէ թրքական վտանգի առջեւ, սակայն չկրցանք օգտագործել: Մեր կրօնական հաստատութիւնները, որոնց խօսքը ամէնածանր կշիռքը ունէր մեր համայնքին մէջ, թերացան իրենց հօտը արթնցնելու նուիրական պարտականութեան մէջ: Մեր եկեղեցականները ունէին որոշ առանձնաշնորհումներ: Օրինակ, պարզ քահանայ մը կարելի չէր ձերբակալել, առանց Պոլսոյ պատրիարքարանի հաւանութեան, ոչ ալ սատիկան մը զայն կրնար խուզարկել:

Մտաւորականութիւնը նոյնպէս թերացաւ իր պարտականութեան մէջ: Հայոց պատմութեան առնթեր պէտք էր ուսուցաներ նաեւ միջազգային եւ թրքական պատմութիւնը: Ան պարտաւոր էր ծանօթացնել՝ որ թուրքը, հայկական ողբերգութիւններէն առաջ, 17-րդ եւ 18-րդ դարերուն քանի-քանի, հպատակ ազդութիւններ ջարդած, թալանած եւ կողոպտած էր, եւրոպական պետութիւններու աչքին առջեւ, յանձին անգլիական քաղաքականութեան, եւ անպատիժ դուրս եկած էր յատկապէս ապաստանելով անգլիական քաղաքական շրջանակներուն:

Իսկ Կիւրինի հարուստը, որ իր նիւթականով եւ տնտեսականով պարիսպը պէտք էր կազմեր մեր ինքնապաշտպանութեան, մնաց իր դատապարտելի անտարբերութեան մէջ: Ան հլու հնազանդ «կ'ուզէր ապրիլ, վախճալով իր հարստութեան եւ կեանքի... Չկրցաւ ըմբռնել այն պարզ իրականութիւնը, թէ քանի կ'ապրէր թուրք լուծի տակ, իր հարստութիւնը իրեն չէր պատկաներ, պատիւը իրը չէր, լուկ դաշտի մէջ կապուած պարարտ ոչխար մըն էր, պատրաստ սպանդանոց առաջնորդուելու երբ ժամանակը գար...:

Այս երեք կարեւոր գործօններու կատարելիք դերերուն թերացումովը, մնացեալ ութսուն եւ հինգ տոկոսը կազմող անկազմակերպ համայնքը մնաց ստորուկ, ալլալած, հիասթափ եւ շուարուն վիճակի մէջ: Երբ 1915-ի կենաց

եւ մահու պայքարի ժամը հնչեց, դիւրին զոհը դարձաւ կրկին թուրք փորձա-
ռու դահիճներուն...: Ինքնապաշտպանութեան համար յոյս դրած էին ռազ-
մական փորձառութիւն ունեցող Կիւրինցի երիտասարդներու վրայ: Սակայն
այս յոյսը եւս ցնորքի մը պէս ունայն դուրս եկաւ: Հայ կեանքէն ներս գոյու-
թիւն ունեցող ընկերային հակադրութիւնները, խորտակեցին նաեւ երիտա-
սարդութեան մտածումի եւ ուժի համադործակցութիւնը:

1914-ի Պալքանեան պատերազմի ատեն Կիւրինցի զինուորագրողներու
թիւը հազարներու կը հասնէր: Պատեհութիւնն էր, որ անոնք լաւ զինուորա-
կան մարզանք ստանային, աչքերնին բացուէր եւ ազատ զինուորի կեանքը
ապրելով իրենց նախահայրերէն ժառանգած ստրկութիւնը թօթափէին, կռի-
ւին եւ ռազմական գաղտնիքներուն տիրանալով, եւ երբ հարկը պահանջէր,
ազգը ինքնապաշտպանութեան առաջնորդէին: Երբ Պալքանեան պատերազմը
վերջացաւ, վերապրողներէն շատերը, մեկնեցան տարբեր երկիրներ, սակայն
դարձեալ իրենց տունը վերադարձողներու թիւը հարիւրներու կը հասնէր: Սա-
կայն Կիւրինի տեղական պայմանները չէին ներեր այլեւս ըմբոստութեան
դրսեւորումը: Իսկ եթէ հատ ու կտոր ինքնապաշտպանութեան կայծեր երբեմն
փայլած են, նորէն անոնք դուրս եկած են երիտասարդ կամ զինուորական
ծառայութիւն կատարած հատուածէն:

ԿԻՒՐԻՆՑԻ